

ДНДТОЛЬ
ГДАДН

В.М

МІЖ
ДВОМА
СМЕРТЯМИ

Обкладинка роботи
арт.-майлра В. Ласовського

Тираж 1.000 примірників

Print. NB 133 E. 4th Street, New York, N. Y, 10003

АНАТОЛЬ ГАЛАН

МІЖ ДВОМА СМЕРТЯМИ

ПОВІСТЬ

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

Нью-Йорк

1 9 6 6

НА ВОЛІ

Юрієві сьогодні пощастило. Ідучи лісом, він натрапив на порядну латку ще некопаної картоплі. Хто її тут посадив? Може, якийсь недобитий куркуль, а може, й лісник. У кожному разі, це була манна з неба. Юрій озирнувся навколо й прислухався. Ні, нічого підо зрілого не видно й не чутно, тільки сосни шепотіли вгорі про тяжке життя, що склалося останнім часом...

Юрій присів навкарачки й розгріб землю біля одного куща. Добре, що природа цього року затримала осінні дощі й земля була м'яка, а картопля чиста, наче вимита. Ех, шкода, нема ножа. Німаки забрали в полонених усе, що нагадувало зброю. Юрій знайшов тонку трісочку й обчистив нею добуту картоплину. Потім витер її об штани й почав їсти, як яблуко, насолоджуючись прониканням картопляної жвачки у зсохлі кишки. Вони, ці кишки, спочатку протестували проти такої тваринної їжі. Жвачка фонганом виливалася назад, а після того довго болів шлунок. Та це — перші дні. З часом шлунок при звичаївся й довів на практиці жартівливе твердження, що деякі людські шлунок можуть перетравлювати навіть і цвяхи... Таким чином, Юрій з'їв три картоплини, трохи посидів, відпочиваючи, а тоді наповнив картоплею всі кишені й пішов далі. Треба було конче розв'язати одну важку проблему, а саме, — випросити десь цивільне убрання. Бож у військовому тепер не покажуйся, якщо не хочеш потрапити знов у хлів для коней, чи й просто під небо, в якийсь яр

із назвою «Тимчасовий табір військовополо-
нених». По спині Юрія пройшов дриж. Він
згадав той „табір”, де перебув повних два мі-
сяці й де кожного дня мерли десятки молодих,
наче здорових, хлопців. Юрія зрештою вряту-
вала німецька мова, якою він досить поправ-
но володів. Йому було дозволено виходити з
хліва без конвоїра, й під час одного такого
виходу він заліг у бур'яні, а потім цілих пів-
кілометри повз до лісу. Ліс покищо надійна
охорона, та коли б це було влітку. Тепер же,
в середині жовтня, треба думати про тепло,
інакше загинеш. Уночі дуже холодно. Не до-
помагало й ялинове віття, яким Юрій укри-
вався. Ось дерева стали рідшати, блиснув дуг
за ними й одинока хата, що причепилась на
схилі, як ластівчине гніздо під стріхою. Зайти,
чи не зайти? Не може бути, щоб у такій від-
даленій хатині сиділи німці. Юрій наближався
далеке повільно, готовий кожної хвилини бігти
назад, під прикриття дерев. Раптом з хати вий-
шла жінка, приклала долоню до очей і мовчки
стояла, чекаючи.

— Добридень! — сказав Юрій.

— Добридень!

— Чи можу я зайти до вас?

— Можете. Навіть я б сама запросила, ко-
ли б проходили мимо...

Жінка була весела й балакуча. Вона запи-
тала Юрія, чи хоче він їсти (смішне запитан-
ня!), витягнула з печі борщ і кашу, насипала
по повній мисці й сказала:

— Ну, давайте обідати разом; я оце як-
раз збиралась...

Юрій витримано чекав, аж поки сяде гос-

подиня, знаючи, що в селі майже завжди їдять з одної миски, та молодиця сидати не спішила.

— А чого ви чекаєте? — спитала вона. — Це — для вас. Богу дякувати, мисок ще вистачає.

Юрій наліг на борщ, і він здався йому найсмачнішим з усіх борщів, які він будь-коли їв у житті. А жінка тим часом розповідала:

— Мій чоловік — лісник. Пішов захищати „отечество”. Ви також захищали?.. Отож. І думаю я, що він уже не повернеться, бо був хворий на легені. А мені ж тяжко самій. Ні, не тому, що без чоловіка. Тяжко, бо маємо сяке-таке господарство. Коня, кіз, курей, та й насіяно трохи... Хапаюсь, хапаюсь і ніяк не можу впоратись. Ще картопля некопана в лісі. О, в нас землі вистачає, аби хотів. Я, коли побачила вас, зразу ж подумала: це мені Бог послілає допомогу. Залишіть у мене?.. Ні, ні, не думайте, що я вас одразу пожену копати картоплю. Чи я не бачу, в якому ви стані?... Прокляті німаки! Колись це все вилізе їм боком. Тут німаків ще не було, та, мабуть, і не буде. Ну, поїли? Мало для вас, я бачу, та більше не дам, боюся, щоб не пошкодило після голодухи. Ви їли сиру картоплю? Два місяці? Боже мій, Боже! Тепер ось що... Скидайте все з себе й мийтесь отут, у діжці. Мене не соромтесь, я не дівчина. Та я ж вас буду й мити оцим порошком. Це — проти вошей, дуже добрий порошок. Одяг? Звичайно, маю, не турбуйтеся. А ваш, оцей військовий, доведеться спалити, бо з одного боку воші, а з другого, — хай йому грець! Ну, роздягайтесь!

Юрій покійрно скинув із себе все до нитки

й поліз у діжку. Жінка, засукавши рукава, старанно натирала його жовтим, з не дуже приємним запахом, порошком і командувала:

— Поверніться направо. Тепер — наліво... Нахиліть голову. Станьте навколішки. Не гаряче? А як і гаряче, терпіть. Воші не люблять гарячого. Ой, та й худий же ви! Скільки вам років? Двадцять чотири? І мені двадцять чотири. Ровесники, значить. А чоловікові було тридцять. Я його, правду сказати, не дуже любила, бо він завжди був похмурий через ту свою хворобу. Ну, вилазьте. Ось рушник, ось білизна, ось одяг.

*

Після тижня відпочинку й доброго харчування, Юрій віджив. Уже він не хитався, як стеблина під вітром, а ходив твердим кроком, легко й швидко порався в лісниковому господарстві. Молода господиня дивилась на нього захопленими очима й крадькома зідхала, бо Юрій ставився до неї, як до сестри, й не дозволяв собі найменшої інтимності. Чому? Бо в Юрія був свій „секрет”. Він мав наречену, „без п'яти хвилин дружину”, як кажуть, мав записатися з нею в Загсі 25 червня, а 22 — почалася війна й перекреслила всі радісні плани.

На війні, проте, довелось бути недовго. В першій же сутичці з ворогом їхню бойову групу було оточено з усіх боків, дві третини перебито, а решта потрапила в полон.

За два місяці Юрій сказав:

— Я дуже вдячний тобі, Настуню, за те, що ти мене пригріла. Без тебе я, мабуть, про-

пав би. Але пора й честь знати. Завтра вирушаю в дорогу...

Настя зірвалася з ослона, як обпечена, підбігла до Юрія, обхопила його плечі руками.

— Юро, куди ти підеш зимою? Чого? Що тебе чекає в тій дорозі? Адже ти бачиш, що тут і духу нема німаків, та й не буде в цій глушині. Лишайся! Я буду... (Настя почервоніла, як дівчина) я буду тобі доброю жінкою, ти ніколи не пошкодуєш...

Ні, Юрій лишитись не міг. Перед його очима вимальовувалось інше обличчя, таке дороге, жадане...

Ось і ранок наступного дня. Останній ранок у гостинній хаті. Заплакана Настя кладе в похідну торбу хліб, сало, коржі, різну сушню. Не забула й про пару білизни та про рушник і мило. А на прощання, вже примирившись із розлукою, сказала:

— Юро, всяко буває. Треба сподіватись на добре, а коли б сталося зле, вертайся. Я тебе прийму завжди...

— А може, прийде твій чоловік?

— Ні, він не прийде, — упевнено відповіла Настя. — Я бачила сон, його вже нема в живих.

Юрій знає, що розлучається назавжди, але йому бракує мужності в цьому признатись. І він дає обіцянку:

— Добре, Настуню. Якщо мені „припече“, я тікатиму до тебе.

*

Нова дорога теж не була легкою. Німці й місцева поліція вже почали затримувати навіть

цивільних перехожих, вимагали документів, забороняли населенню приймати до хати незнайомих людей. Часто доводилося спати в клунях, або в скиртах соломи, що траплялися серед полів. Коли ж кінчився харчевий запас, стало зовсім погано. Вже не можна було оминати сіл, і Юрій, завжди із посиленням биттям серця, наближався до околиці, випрошував шматок хліба й знову йшов, уникаючи проїзних шляхів, де повзли німецькі автомашини, а часом гарцювали якісь підозрілі вершники.

Не раз шкодував Юрій, що піддався велинню почуття й лишив затишний куточок на узліссі, де молода жінка, нічого не вимагаючи взамін, готова була віддати останнє, догоджала Юрієві, як рідна сестра, навчила його знов безжурно сміятись.

Тільки тепер, коли позаду лягли десятки кілометрів, в уяві мандрівника спалахували голубі іскри Настиних очей, її маленькі, але сильні руки, струнка, немов дівоча, постать. Настя була сиротою, без роду-племени, жила „з милости” в чужих людей і вхопилась за першу можливість сякого-такого, але самостійного життя. Йй, правда, говорили: не йди за сухітника, бо заразишся йй сама. Та вибору не було, не передбачалося відповідної пари. А тут уже двадцять три роки, найвища пора, як кажуть... Настя жила з чоловіком добре, її господарські здібності обернули самітню похмуру хату в веселу світлицю. Молода господиня навіть добровільно взяла на себе службові обов'язки лісника йй, як справжня амазонка, літала на осідланому коні по своїй, досить великій,

лісовій ділянці, пильнуючи державне добро. Насті було незрозуміло, як могли взяти до війська хвору людину? Але ж тоді, в нервовій спішці, не дуже дошукувались хвороб. Лікар навіть не вислухав грудей, тільки тицьнув пальцем під ребра й сказав: годиться. Спочатку Настя трохи поплакала, а потім звикла до самоти й була спокійною, аж доки не з'явився Юрій...

Він тепер зрозумів усе. І тужливі пісні, і зідхання вночі, на віддаленій лаві, і неспіливе доторкання гарячих пальців. Жіноче ество, що не знало справжньої любови, тягнулося до зайшлого парубка, як квітка до сонця, а він... Ну, та вже пізно дорікати самому собі. Тепер тільки добрести б додому, відлежатись, набути якийсь документ і... Далі був туман, щось неозначене, гарне, чи погане, — годі передбачити в такий непевний час.

ГІРКА НЕСПОДИВАНКА

При ранковому сліпучому світлі, що завжди збільшує кожну пляму й подвоює кожну провину, Леся призналась Юрієві: вона мала трьох німців. Так, не одного, а трьох, звичайно, в різні часи.

Він відчув, як хитнувся в очах увесь світ, як гадюкою проповзло всередині почуття болю й огиди. Це каже Леся, його кохана „дівчина-картинка”, його обранка з невинно-рожевими пелюстками уст, з поглядом, щирість налятим колись розумінням, щастям і... вірністю.

Юрій підвів потемнілий і наче пилом присипаний погляд.

— Ти їх... кохала?

Ах, це було гірке, як полинь, болуче, як удар по хворому місці, й цілком безглузде запитання. Леся навіть схопилася з стільця, і вже тоді, ледве чутно, прошепотіла:

— Ні. Продавалася за хліб.

І тільки тепер помітив Юрій запалі очні яблука, прозору блідість щоки, худу руку, що нервово гладила скатірку на столі.

У кімнаті запала тривожна тиша. Обидвоє не знаходили слів, щоб продовжувати розмову, та вона була й непотрібна, як потіха засудженням на смерть.

— Юрію... любий, — нарешті промовила Леся, сідаючи поруч, — наша нитка порвалася. Ні, не заперечуй. Затаїти від тебе цього я не могла, бо ми обіцяли бути правдивими одне перед одним. Просити твого прощення... Ти, можливо, зрозумієш і простиш, але хробака в серці не вб'єш ніколи. Вільно чи невільно, я

„німецький недоїдок”, уже так мене кличуть за очі... Отже, кінець!

Вона підвелася знов, рішуча і гарна, нахилилась, тихо поцілувала зоране зморцками чоло Юрієве і вийшла з кімнати.

Він хотів крикнути, утримати, наздогнати, але безсило махнув рукою і, хитаючись, як п'яний, посунув бічною вулицею, через леваду, до своєї домівки.

Був березень. Сонце щедро гріло намоклу землю, танцювало в першій зеленій травиці, пустуючи, пило воду з брудних калюж край дороги.

Німці займали школу і містилися по двоє, по троє у містечкових громадян. Це були, здебільша, молоді хлопці, здорові, вгодовані. Вони реготали, голосно висвистували й бігали по хатах з набридлим запитанням:

— Матка, яйка?

— Які тобі яйка, коли вже курей усіх переловили.

— Нікс?

— Нікс.

Ось один вояк з банькуватими очима й білявим чубом угледів молоденьку дівчину і, заступивши їй дорогу, запрошує:

— Ком, панянка, шляфен, дам тібе часи...

Наполохана дівчина кидається в чужі ворота. Німець з півнячими вигуками біжить за нею, наздоганяє, наздогнав. Чути звук поцілунку і зойк:

— Пусти-и! Бан-дит!

Юрій стискає кулаки. Так поводяться переможці серед білого дня, а що вони, п'яні, виробляють уночі!.. Багато дівчат і молодих

жінок не сплять у хатах, а ховаються на горищах та в коморах.

Німці не вважають переможених за людей. Дивляться на них, як на нижчі істоти і плянують після війни, руками цих нижчих істот, будувати собі на хлібородній Україні вілли. А покищо, грабують і тягнуть усе, що тільки має якусь вартість. З кожним днем меншає в містечку корів, а свиней просто лишилось раховане число — у тих, хто замаскував десь у льюху, чи в землянці.

Два місяці містечко було без хліба. Потім, з ласки німецької господарської комісії, почали давати ячмінний хліб, що пікся несіяним, з остюками. Також давали по кілограму пшо-на на місяць, а іноді, як особливий святочний додаток, тельбухи й кістки з бойні. Хто не мав свого господарства, спродував останні речі, крав, жебрачив.

Юрій увійшов до кухні своєї хати. Мала сестричка вовтузилась біля самовару, в кімнаті стукотіла кравецька машина. Це мати виконувала якесь чергове замовлення, заробляла на хліб собі й дітям. Батька не було. Батько вже третій рік мучився десь на засланні, і жодної вістки про нього родина не мала. Біля ніг матері семирічний Сашко бавився з котеням і, очевидно, і хлопчик і тваринка почували себе цілком задоволеними одне з одного.

Юрій мовчки сів на ліжку. Мати запитливо глянула в очі сина, і під цим любовним поглядом раптом відчув він себе дитиною і, подитячому, несподівано для себе, схлипнув.

Тоді кинулась до нього, ще легка в ході й

молода з обличчя, обхопила чубату голову, на яку так рано впало страждання.

— Не треба, любий, будь мужнім завжди!

І не цікавилась, не розпитувала ні про що. Знала бо про синове кохання, чула й про те, що негідною стежкою пішла його люба.

Сашко приніс котика і поклав його на братові коліна.

— Він такий тепленький, нехай тебе зігріє...

Тоді, крізь сльози, глянув старший на матір, глянув на хлопчика, що так своєрідно висловлював йому співчуття, і ясно посміхнувся. Справді, мужність, — це найцінніший скарб. Та й що значить його особисте горе, порівнюючи з горем спільноти!

— Мамо, самовар закипів, — сповістила крізь відчинені двері Катруся. — Тут питимемо, чи нести до кімнати?

— Неси, неси, я вже шитво скінчила, за раз приберу зі стола.

Сіли родиною, хоч і неповною, розмочували в гарячій воді сухі, як тріски, ячмінні коржі, ділили на всіх грудочку цукру.

— Юро, тебе питав Грицько з Бондарівки, — сказала мати. — Ти його не бачив?

— Грицько? Хіба він дома?

— Позавчора прийшов з-під Курська. Розповідав, від його частини залишилось тільки п'ятеро бійців.

Юрій болісно зітхає. Всюди однаково. Падає місто за містом, сотні тисяч гинуть, сотні тисяч лишаються в пастці й потрапляють до полону. Хто ж винний? Тільки не мужній український народ, який має за собою славні віки

боротьби з дикими ордами кочовиків і модерним військом європейських загарбників, якого не лякали найжахливіші муки в ім'я Батьківщини. Німці використовують загальну розгубленість, проходять маршем там, де мусіли б лишатись гори їхніх трупів.

Ще не кінчили пити чай, як раптом до кімнати вбігла задихана простоволоса Маринка, батькова хрищениця, і скоромовкою зашепотіла:

— Юро, тікай... Тікай швидше! Там хтось убив німецького офіцера на околиці... Беруть усіх молодих чоловіків. Мати послала... Тікай!

Схопився враз, стривожений, дикий, мати ледве встигла покласти в торбину пару білизни та житній боханець, що його берегли для Сашка, і шугнув крізь вікно в сад, який тягнувся аж до озера, вкритого густим зеленим очеретом.

За п'ятнадцять хвилин у сінях загупали важкі, оцвяховані чоботи, і трое автоматчиків вдерлося до кімнати.

— Во іст зон, сін, понімай?

— Нема. Пішов до міста.

— Вас іст до мішта?..

— Ну, век. Нема.

— А-а! Век... Понімай!

— Все ж таки німці обшукали сіни, хліви, горище, і наказали відімкнути шафу та скриню. Одяг вояків не зацікавив, зате золотий хрестик і сережки — пам'ять матеріної бабусі, — блискавично і цілком наочно опинилися в німецьких кишнях.

Мати не суперечила. Всі думки її були з Юрієм, і всяка річ, навіть найкоштовніша, —

втрачала вартість у порівнянні з життям сина.

Ранком другого дня, жителі містечка побачили жахливе видовище: серед площі, на збудованій уночі шибениці, гойдалося п'ять трупів. Це були молоді, 17-18-річні юнаки, які навіть не служили в армії. Містечко здригнулось. Ті чоловіки, що переховувались десь дома, рушили в ліс. Залишилися тільки старші віком, жінки і діти.

ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Стара Шереметиха, Лесина мати, відзначалася легковажною вдачею. Власне, вона ще не була стара. Так, жінка в порі, і жінка не буденна, бо не багатьом пощастить лишитись удовою після п'ятох чоловіків. Оригінальним було те, що чоловіки не мерли. Тільки перший (Лесин батько) свідомо вкоротив собі віку, повісившись у курнику на бантині. Наступні ж були епізодами. Поживе з Любкою Миронівною та й зникне. Куди? Хіба вона знала? Очевидно, масть не підходила до двору, як кажуть. З останнім чоловіком — Шереметом Любка Миронівна була в великій дружбі, мала від нього другу дочку, і вже б, може, не лишилась удовою, коли б не ця проклятуща війна. Але мусів Шеремет, як чоловічий урядовець міліції, зникнути з містечкового обрію й покинути жінку напризволяще.

Ох, і життя ж, будь воно прокляте! Не вміла Любка Миронівна заощаджувати, берегти гроші і харч на чорний день, а барахло домашнє покищо не мало жодної ціни. Тому й притиснули злидні, голодівка, і тому збочила з чесного шляху дочка.

Леся, власне, не все розповіла колишньому нареченому. Вона оминула ту боротьбу, яку витримувала, перш ніж стати німецькою коханкою. Вона того не хотіла. Але, дивна річ: мати виявила себе дуже брутальною. Мати говорила прямо:

— Крім тебе, є Наталка. Наталці десять років. Я, на жаль, уже безвартісна для молодих чоловіків. Отже, маєш вибір: або нам усім

опухнути з голоду, або... Гадаю, що від того не вмирають і не гублять своєї вроди. Ех, коли б я була молодшою!..

Леся втрачала пошану до матері. Це було боляче і разом це розв'язувало руки. Якщо так думає мати...

Тяжкий і бридкий був початок, а далі прийшло отупіння. Зрештою, крім Юрія, вона ні перед ким не мала обов'язку, а Юрієве життя — це така проблема, що хіба щасливий випадок міг його зберегти. І зберіг. Коли Леся побачила, що Юрій вертається „з того світу”, вона мало не знепритомніла. Але не від радості, а від жаху. Боже милий! То ж її світле щастя, яке вона, за порадою Любки Миронівни, розтоптала своїми ногами. Правда, мати була настільки передбачлива, що радила їй:

— Якщо б повернувся Юрій, не бійсь. Віддайся йому одразу, з першої зустрічі, з перших гарячих поцілунків, і він нічого не помітить. Не будь дурна!

Ні, Леся була дурна. Вона не могла брехати, а тепер... Вона сиділа на ліжку, низько схиливши голову, закам'яніла, як статуя, сиділа без дум, без надій. Бідний „німецький недоїдок”!

Раптом під вікном зашаруділо авто. Веселий Ганс — гавптманський шофер — вистрибнув з кабіни й увійшов до кімнати.

— Добридень! — сказав він, обережно добираючи літери. — Ві мене не чекалі?

Леся здригнулась. Підвестись би і плюнути йому в вічі... А проте, чим він винен? Він її не силував, навпаки, дуже тепло ставився до

неї й пропонував їхати до Німеччини, господарювати в його хаті.

Ганс був, на диво, порядним німцем. Він лаяв свого товстопузого гавітмана і бажав Гітлерові стільки болячок, скільки через нього загинуло людей. Ганс Штольц дуже задоволений з того, що він першорядний шофер, і це врятувало його від служби в розвідці автоматчиків. Уже б досі давно загинув!

Ганс якраз був у Лесі третім, а проте, жодними деталями з її минулого не цікавився. Навіть умів зворушувати Лесю, коли, плутаючи українські з німецькими слова, умовляв послухати його і вибратись геть з небезпечного краю.

— Хіба ти певен, що ви переможете? — питала Леся.

— Ні, я не певен. Навпаки, я думаю, що за рік жодного німця не буде на вашій землі.

— Тоді нащо мені їхати? Та ж я й не одна.

— Байдуже! — відповідав Ганс. — Зате я один. Мій будинок і малого брата доглядає тепер тітка. Хай їде і твоя мати й сестра. Я тебе не проміняю ні на яку дівчину і ніколи тебе не зраджу.

Ні, на Ганса не можна було сердитись, але й почуття до нього ніде не позичиш.

— Гансе! — каже Леся рішуче, — дай мені спокій. Їдь собі кудись далі.

У Ганса видовжується обличчя й очі починають смішно кліпати.

— Ти мене проганяєш?

— Так, Гансе. Є речі, про які я тобі не в силі розповісти. Може, колись...

— Але ти дозволиш прийти до тебе... завтра?

— Ні завтра, ні післязавтра, і... ніколи, — кричить Леся, вибухаючи слізми. — Чуеш? — Ні-ко-ли!

Ганс зовсім розгублений. Він дістає з кишені білу хусточку і пропонує Лесі. Потім виймає з наплечника консерви, хліб, сало, цукор, кладе все на стіл і йде до дверей. Потім повертається, бере Лесину руку й цілує її.

Ось загурчало авто. Нема Ганса. І — дивно, Лесі вже шкода, що вона його нагнала. Все ж таки жива душа, та ще й білий горобець серед тих сірих паскудників.

Що ж, справді, робити? Леся певна, що Ганс прийде знову, може, навіть сьогодні, але вона вирішила: ні! Поки Юрій у містечку, вона нікого більш не пустить у свій дім. На що вона сподівалась? Хто зна! Вона знала тільки, що шлях її мусить бути іншим, що сьогодні терези різко хитнулися і переважили її байдужість до всього. Леся одягла темну суконку, припудрила обличчя, взяла якісь папери, поклатала на умовлене місце ключ від хати і вийшла на вулицю.

МІСЦЕВО-НІМЕЦЬКИЙ БЛОК

За два тижні, далеко від фронтів, почалася друга „маленька” війна. Летіли під ускіс залізничні транспорти зі зброєю й харчами. Німецькі авта раз-у-раз потрапляли на міни. А одної ночі чийсь очайдушні руки повісили на шибе-ниці, що лишилася серед містечкової площі, догори ногами, живого німця. Над повішеним добірною німецькою мовою було написано:

«Він не гідний дивитися на небо. Хай до-бре запам'ятає землю, на якій збирався гос-подарювати».

Після перших днів безоглядної розправи, німці раптом змінили тактику. Власне, вони по-бачили, що „азіятів” самими нагаями до по-кори не привернеш, що їм треба дати якусь цяцьку, інакше вони, незалежно від успіхів на фронтах, цілком зіпсують справу Великонімець-чини.

Прийшов наказ — організувати на вій-ськових принципах охоронну службу з місце-вого населення, звичайно, під німецьким ін-структажем і доглядом. До охоронної служби полізло спочатку шумовиння, а потім і поваж-ні люди, притиснуті голодівкою. Звідкись при-везли німці кургузі, кольору оливи, однострої з ясними гудзиками, повдягали охоронців, да-ли їм здискредитовані у війні трилінійні гвин-тівки і встановили нічні німецько-українські по-сти. Якийсь запізнілий обиватель, чимчикуючи додому, чув одночасно два вигуки: гальт! і стій! Обивателя вели в Ортскомендантуру, пе-ревіряли документи і, залежно від їх ваги, або відпускали, або замикали до арешту.

Охоронна служба, нема чого критись, була не на висоті... Більш, ніж з диверсантами, довподобі їй було боротися з тими дядьками й тітками, що, враховуючи ситуацію, везли або несли на продаж у містечко самогон, яйця, сало й інше. Уже почався в селі попит на одяг, на взуття, відродилася горезвісна „барахолка”.

Охоронники нишпорили серед везів і кошків, знаходили самогон і переможно тягли винуватця до поліції. Проте, в дорозі порозумівались. Винуватець губив самогон, зате діставав волю. Охоронник губив службовий авторитет, зате діставав самогон. Іноді доглядачі порядку потрапляли в прикре становище. Це було тоді, коли разом з недозволеним самогоном вони конфісковували й дозволену курку або іншу поживу. Ображений власник звертався до якогось німця і на мигах пояснював йому, що скоїлось. Німець, по-лицарському, ставав на захист слабшого. Він підходив до місцевого охоронця, тут же, прилюдно, давав йому кілька разів „по мордасах”, а курку, чи іншу поживу — забирав собі, як компенсацію за турботу.

Іноді барахолку несподівано оточували німецькі жандарми й свої поліціянти, і починалась перевірка документів. Налякані продавці й покупці, боячись, щоб не забрали будувати нову Європу, тікали хто куди, часто навіть кидаючи напризволяще свої скарби. Барахолка лишалася вкритою кошиками з зеленню, з яйцями, з курми. Звичайно, все це, як „нічие”, потрапляло до рук жандармів і їх помічників.

Значно раніше від охоронної служби було створено так звану округову управу. З якої речі районне поліське містечко потрапило в округи — це секрет завойовників. Можливо, цим сподівалися привернути симпатію населення. Бургомістр Княжевич — кріпенький п'ятдесятсемирічний дідок, недавній засланець, одержав владу цілком несподівано. Просто викликали в Ортскомендантуру й запропонували: — Приймайте округну управу.

Влада — річ спокуслива. Княжевич довго не думав, сказав „данке”, і другого дня вже влаштувався в квартирі бувшого райпрокурора. Тут нового господаря чекали приємні несподіванки. Поперше, вся хатня обстановка, включно до відер і горщиків, лишилась на місці, наче евакуований прокурор спеціально турбувався про добробут майбутнього бургомістра. Далі розвідка донесла, що належного до прокурорського господарства п'ятипудового кабана не встигли евакуювати і він, живий і здоровий, перебуває в сусіди. Звичайно, кабан негайно опинився в старому, обжитому ним хліві. І будинок і хлів прикрасили свіжо-видруковані, за підписом ортскоменданта, папірці, де пояснювалось, що реквізувати бургомістрове майно не можна, а хто зреквізує, буде покараний.

Зробившись „батьком округи”, Княжевич одразу набундючився, перестав добре чути й заходився добирати собі апарат. Початок треба було робити з „опори трону”. Отже, переглянули склад поліції, декого викинули, а декого додали. На начальника потрапив, замість п'янички Старовійта, агроном Мальований.

Старовійта лишили помішником. Яке відношення мала агрономія до поліції — ніхто не знав, але чого не буває у военний час! Заступником бургомістра сів учитель Сахно, секретарем — банківський урядовець — Красник.

Довго морочилися лише з одною посадою, а саме, місцевого редактора. Ніхто не хотів іти на таку безхлібну й невдячну з усіх боків роботу. Нарешті, Княжевич пригадав: — Стій, у нас же є літератор Річицький, пошліть за ним!

Між бургомістром і кандидатом на окружного Геббельса відбувся такий діалог:

— Ми вирішили довірити вам найважливішу ділянку праці...

— Дякую. Довіряйте комусь іншому.

— А чому не вам?

— Тому, що вашої брехні не спіймають, а мою буде записано.

— Он як! — образився бургомістр. Значить, ви проти будови нового ладу?

— Я лише проти своєї кандидатури.

— Добре. Але, може, ви скажете, хто, крім вас, розуміється на всіх отих верстках, цигарах і петітах? Хто здатний керувати друкарнею?

Річицький знизав плечима.

— То таки доведеться вам! — натиснув бургомістр. — Чуєте? Зрештою, ми можемо не просити, а змусити...

Керівний апарат був підібраний. Тепер закінчувалось укомплектування співробітників, а одночасно приводились у належний порядок приміщення установ. З цією метою реквізувались у обивателів столи й стільці, збирали, шляхом добровільних пожертв, ручки, олівці, рахівниці. Життя починалося спочатку.

ЛЮДИНА МУСИТЬ ЖИТИ

Юрій два тижні переховувався в плавнях, а коли більш-менш заспокоїлось, повернувся додому. Без праці, проте, сидіти було небезпечно з огляду на зиркатий „арбайтсамт”, та й треба ж чимсь заробляти на життя. Тож за допомогою колишнього свого вчителя, Петра Даниловича Сахна, дістав Юрій дозвіл на відкриття в містечку комісійної крамниці. Зайняття було добре й корисне навіть з громадського боку. Населення без торгівлі обійтись не могло, „барахолка”, зважаючи на часті облоги, лякала нервових обивателів, а комісія — річ цілком певна. Юрій зробить для себе обумовлену націнку, продасть і — будь ласка, — одержуйте ваші грошики. Власне, в крамниці здебільша сиділа мати, а Юрієві лишалися справи зовнішні. Він ширив свою торгівлю за межі містечка, робив різні „гешефти”, бо на самих націнках далеко не поїдеш, це тільки захисний колір. Ну, а в наслідок родина не терпіла злиднів, діти набули знову нормально-го для них вигляду, не світили шкірою. Юрій уже давно мусів перебрати на себе обов'язки батька. Про своє особисте та й про громадське старався не думати. Багатом годі перебити обух, краще, як кажуть, мовчи й дихай. Правда, коли б відповідне товариство... Але такого в містечку бракує. Знайомих вояків наче вітром здуло ще тоді, в дні тривоги. Кого не питає — нема. А де? — хоч і знають, то не скажуть. Останній час німці щось пом'якшали. У них невдачі на фронтах, трохи збито їм пиху. Вони заходять до Юрієвої „комісійки”, купляють

килими й інші східні прикраси, шлють додому. Юрій, удаючи з себе наївного крамаря, розмовляв з багатьма солдатами. Що вони думають? Може, хоч ставляться критично до Гітлерової авантюри? На жаль, ні. Тільки один не хотів воювати, питає Юрія, чи він не знає такої отруї, звичайно, не смертельної, яка б допомогла йому одержати відпустку. Ось вона, уславлена „свідомість пролетаріату"... Хіба всі ці прості Ганси і Петери не робітники, або не селяни? А де ж у них солідарність до собі подібних? Їм потрібне одно: перемога. Бо їм це втовкли в голову ще в „югендівському" віці. Вони — вища раса, яка конче мусить панувати над світом.

Юрієві гірко й смішно. Яке далеке це їхнє переконання від тутешнього (передвоєнного) ідеалізування закордонних, у тому числі й німецьких, робітників. Мовляв, вони з нами, на війні неминуче почнеться розклад, братання... А як же! Правда, тепер уже советська пропаганда очунилася і замість „Пролетарі, єднайтеся!" — пише на листівках: „Смерть окупантам!" Але до їхньої смерті далеко. Навпаки, це вони сіють смерть і держать у їжачих рукавицях таку велику територію. Батогом обуха не переб'єш...

Юрій сидить за прилавком і крізь вікно дивиться на площу. Як змінилися наші люди! Навіть не та хода. Ідуть, зігнувшись, наче на плечах важкий тягар. А таки, справді, тягар. Спробуй прожити на обивательському пайку, працюючи стільки ж, скільки в нормальний час. Як там Леся? З чого вона живе? Так само з дарунків німецьких гостей? Юрієві кида-

ється кров у обличчя. До чорта! Це його не обходить. Вона, справді, мала рацію, коли сказала, що нитка порвалася. І не зв'яжеться ніколи!

— Здоров, крамарю!

Юрій здивовано приглядається:

— Ти? В нашому містечку? Яким же це чином?

Енергійне худорляве юнацьке обличчя посміхається.

— Пішим. Місяць сидів отут, у вашому яру, в так званому, тимчасовому таборі полонених.

— А тепер?

— А тепер, бачиш, цивільарбайтер. Дякувати вашому бургомістрові, визволив.

— Хіба він тебе знав?

— Зовсім не знав, але чомусь змилосердився.

Левко Мартинюк родом з Поділля. Він зазнав найомився з Юрієм у військовій частині, разом були на фронті, а потім розкидало. Левко потрапив до полону значно пізніше.

— Що ж ти робиш?

— Ого! До пана не підходь зрана. В акторах ходжу...

— Справді?

— А чого б я жартував? Та я й був колись актором, тільки не довелось про це тебе поінформувати.

Юрій від когось чув, що в містечку, за дозволом німців, організується театральна трупа, та не звернув на цю новину уваги. Який там театр, прости Господи!

— І вже ви щось готуєте?

— Звичайно. Гратимемо п'єси цілком без-

партійні, наприклад, „Пошились у дурні”.

— Ми такі пошились, Левку...

— Очевидно. А проте, політику набік. Я дав слово бургомістрові політикою не займатись. Заходь до мене, я мешкаю в Синявських, знаєш? Ну, до побачення!

Юрієві дуже приємно. Цей Левко — невичерпане джерело віри в справедливість і такий невразливий на різні невігоди, що можна тільки дивуватись. Юрій знає той яр, про який говорив його товариш. Це страшно. Жодного накриття, жодної змоги втекти, бо з обох боків кулемети. А вгору не полізеш — видно.

Треба віддати належне місцевій Управі. Вона таки правдами й неправдами старається, щоб ті нещасні швидше вирвалися з полону. А скільки їх уже померло! Мати й сестричка не раз носили їжу полоненим, а коли повертались — довго не могли заспокоїтись, схлипували навіть уві сні. Це — мученики. Краще бути вбитому, ніж приреченому на смерть. А ще ж... Юрій стискає кулаки. Він власне, досі не може збагнути того випадку. Раптом удень появилися літаки з червоними зірками і закидали яр бомбами. Чиї то літаки? Невже звідти не бачили по кому б'ють? Тоді лишилось на землі кілька сотень забитих і поранених, у тому числі тих, що приносили полоненим їсти. Може, летун кидав бомбу на свого брата або на матір? Кажуть, у війни свої жорстокі закони. Ні, це не виправдання. І це не закон, а паскудство.

Юрій наближається до дому. Сашко біжить назустріч, обіймає брата за ноги, радіє.

— Ходім скоріше. Мама вже хотіла посилати до тебе Катрусю. Час обідати!

На вулиці майже порожньо. Користаючися з перерви, люди обдурюють свій голод і тривожно думають: чим же вони обдурять його завтра? Вулиця страшенно брудна, бо не встигають прибирати за частинами, які суцільним потоком рухаються на північ. Будинки понівечені, поколупані уламками бомб. Парканів майже нема, бо німці мусять заїздити танками в сади і городи, а паркани перешкоджають. Гарне містечко обернулось у занехаяне кладовище.

НА ВЛАСНИЙ СТЕЖЦІ

Першим Лесиним відчуттям, коли вона переступила поріг міської Управи, було відчуття неприродности цієї установи... Чому? Лєся не могла пояснити і не могла інакше висловитись. Відчуття неприродности... І урядовці були наче не на своєму місці. Неприродно тихо говорили, сиділи по-трое в ряд за одним столом, нагадуючи школярів. Коли заходив якийсь німецький офіцер, усі, як по команді, підводились і стояли, доки офіцер не залишав приміщення. Під'яремні!

На стіні, проти дверей, висів величезний портрет Гітлера з написом російською мовою „Гітлер — освободитель”. Лєся посміхнулась і перевела погляд на вікно, щоб приховати причину своєї усмішки.

— Мені треба побачити бургомістра, — сказала Лєся секретареві.

— Ви в особистій справі? Як ваше прізвище?

Лєся сказала. Секретар пішов доповісти їй за хвилину повернувся.

— Зайдіть!

Княжевич зустрів Лєсю по-батьківському.

— Сідайте, Вербенко. Чи ви, бува, не дочка покійного Михайла Володимировича? Так? То ж я добре знав вашого тата. Ну, що вас до мене привело?

Лєся поскаржилася, що в неї бракує засобів для життя.

— Значить, хочете працювати? Куди ж вас?

Княжевич на хвилину замислився.

— От куди. Позавчора редактор просив прислати йому коректора або коректорку. Праця не складна, він вас навчить. Треба лише добре знати граматику.

Леся показала Ккяжевичеві посвідку про здачу заліків за другий курс педагогічного інституту. Там були всі відмінні оцінки.

— Здорово! — здивувався бургомістр. Ну, то нема чого й говорити. Йдіть зараз же до редакції.

З Річицьким Леся довго не балакала.

— Вас прислав батько новоявленої округи? Добре. Хочете працювати? Чудово. Ось стілець, ось ручка, ось матеріял. Сідайте.

Леся вже місяць працює в редакції. Вона швидко засвоїла систему коректорських знаків і почуває себе в установі своєю людиною. У неї добрі, товариські відносини з її шефом. Тридцятишестилітній Річицький зберіг у собі багато юного, такого, що змушує забувати навіть про тяжкий військовий час. Він одружений, але дружина з сином за два тижні перед війною виїхала до рідні в Рівне і не повернулась. Річицькому все ввижалося в комічному світлі. Він одверто гдузував із своєї газети, кажучи, що цілий редакційний склад, включаючи й редактора, могли б з великим успіхом замінити самі ножиці... Приймаючи від когось друкарське замовлення, на запит, коли воно буде готове, Річицький незмінно відповідав:

— У свій час або трохи пізніше...

— Як це?

— А так. Бо час непевний. Може, ще сьогодні ми вилетимо в повітря з усіма машина-

ми й шрифтами. Бомб вистачить і на наше містечко, хоч воно й окружене...

Проте, замовлення виконувалися швидко, і замовці господарники привозили в рахунок оплати борошно, пшоно й іншу поживу. Усе розподілялось нарівно між робітниками і підбадьорувало їхній занепалий дух.

Річицький любив випити й не крився з цим.

— П'ю, бо в цю веселу епоху не пити не можна. Самокритика задушить. А крім того, спирт відпускається для виробництва без грошей...

Навіть удень він часто бував на легкому підпитку і подвоював порцію дотепів. Дивлячись на схилену гарну голівку Лесі, Річицький деклямував:

Чудове імення і висока честь!

Лариса Вербенко в редакції єсть...

Леся не могла лишатися серйозною і посміхалась. Милій Річицький! Криє в собі якийсь особистий біль, але ніколи того не покаже. І поводить дивно. Ще не старий, а до жінок не горнеться, лише жартує з ними.

Лесі здавалося, що вона могла б про що завгодно розповісти цьому скептикові й не почувала б незручності. Все ж таки добре, що вона працює. Менше лишається часу для гірких думок, та й мати не нарікає на голодівку. Крім загального „робітничого”, Леся мала ще й додатковий приділ...Якось вона сказала шефові, що в неї є десятилітня сестра, яку треба б було підживити, бо вона така худенька. Але нічого ї не вдієш, війна!

Другого дня, збираючись додому, Леся помітила в своєму кошику якийсь пакунок.

Розгорнула — м'ясо. В конторі, крім Річицького, вже нікого не було.

— Андрію Івановичу, це ваше?

— З якої речі? Моє зі мною.

— Але ж я не клала.

— І я не клав. То може коти принесли...

— Слушайте, мені соромно. Ви нічим не зобов'язані...

— Дайте мені спокій! — аж розсердився Річицький. — Став би я до чужих кошків зазирати!

Від того випадку, два рази на тиждень Леся знаходила в кошику або борошно, або масло, або м'ясо. Вона стежила за таємничим добродійником, власне, за Річицьким, та даремно. Таємниця офіційно лишалася таємницею, і веселий шеф завжди злостився, коли Леся поновлювала про це розмову.

У неї вже почала з'являтися душевна рівновага. Не можна все життя сумувати за втраченим. На жаль, існують ями на шляху. З Гансом у Лесі так само скінчено. Він аж заплакав, коли прийшов прощатись. Дуже добре, що кудись далеко перевели його гавпмана. А Юрій? Краще про нього не думати. Леся знала, що він став крамарем, але не дивувалась. Після арешту батька, Юрієві доводилось не цуратись жодної праці, щоб підтримати родину. Леся уявляла собі, як було б чудово, коли б вони одружилися. Навіть у цей воєнний час. Ні, це вже зовсім неможливо. Леся має гордість і милостині не прийме, хоч би й пропонували. Покищо тільки вдержатись на поверхні, не затонути каменюкою в розбурханому війною багнищі.

Щоб заповнити життєву порожнечу, Леся

записалася в місцевий театральний гурток. Вона мала здібності до сцени. Річицький, правда, кепкував. Поїдете, — казав, — у закордонне турне, обов'язково привезіть вінок з лаврового листу. Буде чим суп приправляти. Хай кепкує. Може, згодиться колись і театр.

Очевидно, німці ще вірять у свою перемогу, бо наказали бургомістрові скласти кошторис на ремонт пошкоджених громадських будівель, у тому числі й театру. Ремонт мають почати з весни, а поки гратимуть у фойє, яке краще збереглося.

Леся ходить на короткі репетиції від 6-ої до 7.30, бо о 8-ій уже нікого не мусить бути на вулицях. Річицький десь дістає цікаві книжки, а головне, дозволяє брати з друкарських запасів гас на освітлення. Леся припасувала маленький каганець і читає до 12-ої ночі. Вона завжди любила книжку, а тепер полюбила ще більше. Добре, що в неї окрема кімната. Після тої особистої драми, між Лесею й матір'ю невидима глибока розколина. І вже її не стулиш. Що в'яже з хатою, це Наталка. Така мила дитина. Дітям дозволено вчитись у початковій чотирирічній школі. Наталка ходить до третьої класу і дуже задоволена. До школи кожна дитина мусила принести свого стільця, бо німці, під час ночівлі попалили всі шкільні лави. Перед навчанням комендант попередив:

— Виховання мусить провадитись у дусі протикомуністичному і дружньому до німецької нації. Німецьку мову вивчати насамперед, починаючи від першої класу. Розумієте?

Все було зрозуміло. “Скажи, враже, як пан каже”, а дітям без школи не можна.

Леся допомагала сестричці засвоювати чужу мову і думала: хоч би тобі ніколи не довелося нею говорити! Нехіть до всього німецького, як нехіть до зіпсутої страви, ставала в Лесі непереборною.

ШЛЮБ ПО-УДАРНОМУ

Родина тесляра Синявського складалась з трьох осіб: самого господаря, дружини, Палажки Прокопівни, дуже милої, лагідної жінки, і доньки Тамари.

Треба сказати, що від днів революційного перевороту українські традиції, особливо в містах і містечках, сильно похитнулись. Під впливом настирливої пропаганди, обивателі мимохіть інтернаціоналізувались. В першу чергу, це позначилося на дитячих іменах. Майже зникли Горпини, Хіврі, Прохори, Микити, нато-мість прийшли Людмили, Тамари, численні Володимири (на честь Володимира Леніна), а ще, хоч і в меншому числі, фантастичні Марати, Нінелі (знов же від прізвища Ленін, прочитаного з кінця), Кіми (комуністичний інтернаціонал молоді), і навіть Невіри.

Тамара Синявська не мала жодної спільної риси з своєю покровительською, славнозвісною грузинською царицею. Це було симпатичне кругленьке українське дівча, з носиком, задер-тим, як пташиний хвостик, з міцними білими зубами й ясними очима. Вона закінчила середню школу, мала 18 років і абсолютно не мала нахилу йти по вченій дорозі. Вистачить ламати собі голову!

Батьки не суперечили. Справді, не можна ж усім дівчатам бути інженерами й лікарями. Тамара задивлялась на хлопців, хлопці на неї, і мабуть, уже б незабаром у господі Синявських було весілля, коли б не ця страшна війна. Хлопців забрали на фронт, а Тамара з батька-

ми лишилась у містечку — переживати всі неприємності воєнного часу.

Проте, батько швидко влаштувався за своїм фахом у майстерні, яка виключно обслуговувала німців, і родина майже не бідувала. А згодом, коли настала змога виконувати в вільний час, дома, сільські замовлення, повернувся навіть достаток. У таку родину потрапив бувший червоний лейтенант і бувший полонений — Левко Мартинюк.

Можна втекти з полону, але від долі не втечеш. Левкові припала до смаку сміхотлива Тамара, дівчина дуже жалувала хлопця, що пережив такі страхиття в яру, і менше, ніж за місяць, вони об'єднали свої ліжка, відгороджені одне від одного міцною, роботи майстра Синявського, ширмою.

Батьки цього навіть не помітили. Якось ранком, коли тесляр уже пішов на працю, мати покликала дочку:

— Тамарко!

— Я слухаю...

— Де ти?!

— У свого чоловіка.

— У якого чоловіка?

З кутка, де спав Левко, почувся притишений, у дві горлянки, сміх. Потім Тамара пояснила:

— Ми одружилися, мамо. Уже кілька днів.

У Палажки Прокопівни аж випала ложка з рук.

— Хіба ж так одружуються?

— Не сердьтесь, мамашо, — сказав Левко.

— Все буде в порядку.

Увечері Тамару „пропили” дуже скромно,

своєю родиною, та ще в приязності батькового брата. Вінчання й справжню весільну вечірку відклали до того часу, коли в містечко привезуть священика, знайденого десь у глухому селі й запрошеного на приходство.

Юрій зайшов до Синявських удень і застав дома саму Тамару.

— Добридень, Тамарко. Ростеш?

— Уже виросла.

— Невже? А де ваш квартирант?

— Квартирант?

— Та ж у вас мешкає Левко Мартинюк, що недавно вибрався з полону?

— У нас мешкає мій чоловік, ім'я якого справді, Левко Мартинюк. Тобі його треба?

Юрій здивовано закліпав очима, а потім розсміявся.

— Ну, це ви тее... ударними темпами. А ось і він...

Левко ввійшов до хати. Певне, він різав дрова, бо на чоботях лишилося дрібне триння.

— Знайомі? — запитав він дружину. Проте, в своєму містечку не тільки людей, а й худобу знають до чийого двору вона належить. — Сідай, Юрію. Тамарко, може, даси нам щось перекусити?

У молодій господині знайшовся навіть добрий самогон, і приятелі хильнули по чарці.

— Що ж будемо робити, Юрію, торгувати та грати йолопські ролі?

— А ти яку ролю хотів би грати?

— Вояцьку. Показати німцям таку виставу, щоб у них кишки вилізли.

— Ти ж раніше хотів не втручатись...

Юрій скося поглянув на Тамару.

— Її не бійся, — сказав Левко. — Це свій хлопець... курносий.

Тамара жартома ляснула чоловіка по руці.

— Будеш лаятись? Ось я тебе макогоном, і гостя не посоромлюсь.

Левко посадив дружину собі на коліна.

— Не сердся, маленька, ти в мене золото.

Юрій похитав головою.

— Нічого не вийде, лейтенанте. Твоя голова м'яка, як гарбуз, і танка нею не перевернеш.

— А, може й переверну. В усякому разі спробувати можна.

— Що ж ти пропонуєш?

— Це я тобі скажу трохи пізніше. Ще не все продумав.

*

Юрій був надто обережний, щоб приймати швидкі рішення. А крім того, боротьба мусить іти під новим пралором... Бити німців і розчищати знову дорогу тим, хто мордував Україну? У Левка справа інша. Його батько — старий партійний діяч, адміністративний урядовець, якому чорт дітей колисав, а в Юрія... Скільки він себе пам'ятає, його родина ніколи не вилазила зі злиднів. А все оте батькове офіцерське минуле. Десь улаштується, працює, як проклятий, і вже за пару місяців витаняють. Чому? Так собі, просто, без пояснень. Мовляв, щоб не було в пролетарській організації „чужого елемента”. Ах, це велике нещастя — мати батька з минулим.

Юрієві довго не дозволяли вчитись у вищій школі. Він вступив туди лише на двадцять першому році, коли було сказано вождем, що

“син за батька не відповідає”. А після того, як батька арештували, Юрієві все ж таки довелося “добровільно” покинути стіни інституту. Не хотіли брати й до армії, тільки в війну вже не було умов для капризів. Надали почесне право загинути за „родину”.

Юрій випадково не загинув. Але тепер уже він ітиме іншою стежкою. Цікаво, що запропонує Мартинюк? Може, диверсію? Ні, Юрій на це не пристане. Підірвати німецьку машину, випустити кишки кільком німцям, а потім гоїдатись на шибенці й потягти за собою родину?

Юрій ішов вулицею замислений, і раптом спинився. З німецької уніформи йому посміхалось дуже знайоме обличчя.

— Не пізнаєш, Юро?

Боже мій, та це ж просто казкова зустріч. Друг його дитинства, дипломний інженер-конструктор, який так багато допомагав Юрієві. Наче рідний брат.

— Сергій?!

— Атож. Дивуєшся?

— Дивуюсь. Що це в тебе за вбрання?

— Еге, брате, одягнешся і в звірячу шкуру, коли припече. Уже тиждень, як я стережу в тутешній тюрмі цивільних злочинців.

— Призначили?

— Сам зголосився, щоб вибратись із вашого паскудного яру, будь він тричі проклятий. Мало не загинув.

— І ти не знав, що я тут?

— Звичайно, ні, інакше кричав би так, щоб ти почув. А ти зараз зайнятий, чи вільний?

— Вільний, вільний, Сергійку, ходімо до мене!

ВЕЧІРКА З РОЗРАХУНКОМ

У неділю в Любки Миронівни були гості: помічник начальника поліції Старовійт, лісничий Дудар і директор маслозаводу Данильченко. Треба підтримувати з людьми знайомство, інакше не виживеш. Любці Миронівні була ще загроза й по політичній лінії, бо все містечко знало, де служив її чоловік. Отож, вона мусіла доводити свою лояльність по відношенню до нової влади.

Любка Миронівна не пошкодувала чудового килима і заміняла в німців на спирт. Частину спирту обернула на харчі і, таким чином, сьогодні в неї вечірка.

Господиня, на диво, збереглася для своїх сорока шістьох літ. Лише легенькі зморшки коло очей, але жодної сивої волосинки. Така собі принадна містечкова Солоха.

Двоє запрошених були п'ятдесятлітніми парубками. Лише лісничий мав нібито жінку, власне, господиню, на двадцять років від себе старшу і тому зраджував їй на повній підставі. То взагалі була дивовижна пара. Колись, ще в часи студентства, молодий і бідний, як церковна миша, Дудар потрапив на квартиру до вдовиці — німкені, Ельзи Міттелькопф. Удовиця заопікувалася студентом настільки жертвовно, що він почував себе в неї краще, ніж у рідної мами. А коли скінчив університет, вирішив, що йому нема рації шукати собі дружину за наявності Ельзи Францевни. Так, не одружуючись і не називаючи себе родиною, вони й прожили ціле життя. Ельза Францевна була дуже спокійної вдачі, а коли постаріла, зовсім почала дивитися крізь

пальці на те, як стрибав у герчку її друг і не змінювала свого доброго ставлення до нього.

— А за що ж ми вип'ємо першу? — тримаючи чарку і мружачись від передчуття насолоди, запитав “масляний король” Данильченко.

— Звичайно, за нашу милу господиню, — галантно сказав Старовійт. — Ви, рибонько, Любка Миронівно, казково готуєте страви.

— Еге, було б з чого, — зітхнула господиня. — а приготувати я вмію. Пийте ж панове, не затримуйтесь.

— Хай же цвіте наша добра, розумна й гостинна Любка Миронівна! — вигукнув патетично Дудар, і всі перешили чарки.

За першою пішли друга, третя, четверта... Гості вже зіскачили з тої вісі, що стримує людські язики й дії, і говорили, не звертаючи особливої уваги на те, слухають їх, чи не слухають.

— Ви, Миронівна, (гік!) підійдіть завтра після п'ятої, — шепотів на вухо господині Данильченко. — Я вам масла й сиру... Багато не можу, але (гік!) кілограма по два...

— Дякую, милий Антоне Макаровичу, обов'язково прийду.

— А через тиждень (гік!) дам ще, — продовжував Данильченко. — Я ціную (гік!) культурне обходження і завжди (гік!) готовий допомогти...

— Що ти там гікаєш людині на вухо? — зиркнув скоса на Данильченка Старовійт. — Любка Миронівна, пташечко, ви дайте йому наодмах один раз... Отак!

Старовійт показав практично, як треба дати наодмах, і зачепив по носі Дударя.

— Руки в тебе довгі, — образився Дудар, — тільки собак ловити...

— А ти, лісничий, не ображайся. Що таке ніс? Єрунда! От коли б я тобі заїхав у вухо...

— Панове, пийте! — вигукнула Любка Миронівна, передчуваючи сварку. — Пийте, а говорити будемо потім.

Гості хильнули знову. До господині підсів Дудар.

— З першого ж привозу пару фір вам. Сухих, березових, тих, що для німців...

— Дуже вам буду вдячна, Михайле Федоровичу. Про мене ж подбати нема кому.

— Не турбуйтеся. Поки я головним лісничим... на всю зиму забезпечу.

Гості дійшли до стану повного розм'якшення душ. Вони співали, цілували один одного, цілували господиню. А Старовійт, акомпануючи собі на губах, "одколов" гоїпачка з такою майстерністю, що всі були в захопленні.

Першим не витримав алкогольної навантаги Данильченко.

— Ви мені про.. пробачте, але я мушу... Словом, добраніч, гутенахт, як кажуть.

Дудар і Старовійт продовжували пити, власне, змагалися хто кого пересидить.

— Може б, пора й нам додому? — сказав нарешті Старовійт, недвозначно натякаючи Дудареві, що він зайвий. — Мені нічого, я знаю пароль, а тобі... Дивись, Михайле, злапають тебе патрулі. Ще тобі лишилось півгодини.

— А я на патрулів плюю, — відповів лісничий. — Отак!

І випадково чи навмисне плюнув просто в груди Старовійта.

Старовійт спочатку остовпів. Потім витягнув револьвера й скомандував:

— Рахую до трьох. Після третього разу проб'ю тобі пузо, якщо зараз же не заберешся до чортової матері. Раз!

Любка Миронівна, хоч була й сама на добромu підпитку, дуже перелякалась. Вона схопила Дударів плащ, одягла йому шапку й зашепотіла на вухо:

— Любий, ідіть! Він же, як квач, п'яний. Приходьте завтра, або коли схочете. Ідіть, любий!

Зоставшись, як переможець, Старовійт обняв Любку Миронівну й заспокоїв:

— Усе ерунда. І Шеремет ерунда, і його відповідальна посада. Поки я, ягідко, Любко Миронівна, у власті, ніякий чорт вас не чіпне, розумієте? А сьогодні я мабуть від вас не піду. Незручно мені в такому стані теліпатись по вулиці, я людина майже військова.

Любка Миронівна, на знак згоди, поклала на плече Старовійта голову. В такій зворушливій позі й побачила її Леся повернувшись додому й прямуючи до своєї кімнати через кімнату матері.

Леся здригнулась. Мати поводить себе, як справжня повія.

Швидкими кроками Леся пройшла до дверей і зараз же замкнула їх з протилежного боку. Наталка лежала на її ліжку і вчила шкільне завдання.

— Наталочко, сьогодні ти спатимеш у мене.

— А чому не в мами?

— У мами ночуватиме одна жінка. Давай вечеряти!

Сестри повечеряли й полягали. Але вухо Лесине ще довго мимохить ловило притишену розмову і, наче, звуки поцілунків.

”Хоч би не чула Наталка, — думала Леся. — Оце так виховання!”

Лесі до болю схотілось покинути ці стіни, що бачили її ганьбу, а тепер бачать щось інше. Але куди? Нема куди. Війна!

ІНЖЕНЕР

Сергій Мазуркевич, друг Юрія, категорично відмовився поселитись у нього.

— Ти маєш родину, — казав він, — а час тепер непевний, краще без чужих...

— Сергію! — з докором вигукнув Юрій.

— Знаю, знаю, ти скажеш зараз, що не вважаєш мене за чужого, і все ж таки... А може, я надумаю розвалити тюрму? З якої ж речі вплутувати вас у цю справу?

— Жартуєш! — посміхнувся Юрій. — Ти завжди жартуєш.

Проте, не настоював, бо впертість приятеля була йому добре відома. Отже Сергій лишився в гуртожитку тюремної варті

Це був небуденний чоловіча. Він мав кілька спортових нагород за плавбу, за стрибки з парашутом, за далекий біг. Від нього багато чекали, як від фахівця, власне деякі його винаходи вже застосовувались на виробництвах. За півроку війни Сергієві дали два ордени і звання майора танкових військ.

І ось інженер-конструктор, недавній герої, стовбичив на тюремній вищці й пильнував вікна камер, де замість частково розстріляних, частково вивезених колишніх, — сиділи овіжі в'язні.

Чого не буває на світі! Коли б тисячі людей могли зазирнути в своє близьке майбутнє, їх волосся стало б дибки, а скоріше вони б просто не повірили. Наприклад, майор, якому місьця тому козириля свої солдати, тепер чудово "козиряє" сам німецьким лейтенантам, унтер-офіцерам і навіть ефрейторам. А проте, інже-

нер внутрішньо не розгубився. Чорт їх забирай, ефрейторів! У нього рука не відпаде, а що буде далі, він побачить. Поки ж стоячи на вишці, інженер дивиться на заграбовані вікна камер. Ще недавно тюрма була зовсім порожньою, і ось вона знову заселена. Ким? — Тут є злодії, що тягли майно з покинутих господарями будинків. Є люди, захоплені без документів на “баракхолці”. Є й нові “політичні”, які мали необережність прилюдно критикувати німецьку владу. Ех, наскільки це вічна історія! Нова влада — нові донощики і, звичайно, утиск. Без утиску не можна ніяк. Сергій думає: “А що, коли б прийшов хтось (не брутальні, твердолобі німці, а інші) і наказав би відразу розвалити тюрми. Було б це на краще, чи на гірше?”

Раптом Сергієву увагу привернуло нове обличчя в вікні камери. Обличчя належало дуже молодій дівчині, майже дитині, і було настільки відмінне перед усіма іншими, що інженер аж похитав головою. Уявіть собі чорний кучерявий вінець волосся і в ньому риси, наче продумані мистцем: вродливі, гармонійні, ніжно-одушевлені. Який злочин скоїла ця дитина?

На вишку до Сергія піднявся помічник начальника тюрми — цинічний одноокий фольксдойч Вінер.

— Що то за одна? — спитав інженер, пристосовуючись до брутального тону “старшого”.

— Де? Ота патлата? Жидівка. Вчора викрили.

— Як?

— Ховалась. Не носила зірки. Казала, паскуда, що вона українка.

— Що ж їй буде?

— Спочатку віддамо котромусь офіцерові побавитись, а потім...

І Вінер приклав зігнутий палець до своєї скроні.

Он як! У інженера довго після відходу Вінера переливалась по обличчі кров. Казала, що вона українка... Хай навіть тільки казала, але українці ніколе не були людоненависниками і не ганьбили своїх рук убивством ради вбивства. Взагалі, це мерзенна пісня про повноцінну і неповноцінну расу.

Іженер плюнув на тюремний брук і стиха вилаявся. Він згадав свою сестру, струнку, як берізка, шістнадцятирічну Тоню. Що, коли б їй „посміхалась” така перспектива, як цій дівчині?

Тюрма жила властивою їй специфікою. Людей забирали на допит у Гестапо, приводили знов, іноді пакували в машину й везли, як говорив Вінер, “на очну ставку до Бога”.

Тюрму охороняли бувші військовополонені. Німці не могли дозволити собі такої розкоші, щоб на містечкових в'язнів витратити живу силу Райху. Тільки начальник тюрми, рудий, унтерофіцер військ СС Нельке, був справжнім, перевіреним, стовідсотковим райхсдойчем. Нельке довіряв Вінерові, а Вінер не довіряв нікому. Цей ренегат, недавній комсомолец і повноправний член „сім'ї вільних народів”, блискуче заперечив тезу про братерство націй і довів на прикладі, що вовка таки тягне до вовків. Можна було обдурити “рудого”, але з Вінером жартувати не рекомендувалось. Одне те, що він бездоганно володів українською мовою, робило його небезпечним. Взагалі, це був страшний паскудник. Десь на операції проти

партизанів. Вінерові трапилося загубити око, і чорна пов'язка дала йому підставу ще більше ненавидіти, як він казав, "азійське бидло". Незадовго до появи на тюремному подвір'ї Сергія, там, по доносу Вінера розстріляли вартового тільки за те, що той дав шматок хліба старому в'язневі. Вінер носив при собі ключі від камер і завжди особисто слідкував за прогулянками арештантів.

Сергій дивиться на тюремного годинника. Ще йому лишилось десять хвилин, а потім на вишку прийде зміна. Дівчини у вікні не видно, мабуть, лягла спочити на брудну підлогу.

Інженер здає вахту, "козирає" начальникові, що сидить біля вікна тюремної канцелярії, і йде додому.

Дім... Довгаста, касарняного типу кімната на десять ліжок, зі столом посередині і з кількома недавно зробленими лавками. В цій кімнаті так сіро й сумно, як тепер у цілому краю. Крім Сергія, у кімнаті в цей час четверо вільних від служби охоронців, якісь москалі, закинуті в містечко війною і належно загартовані в яру. Їм усе байдуже. Дають їсти, не б'ють, і вони задоволені, ретельно виконують свої обов'язки, постійно лаються між собою, але не від зла, а просто, в силу віками освяченої московської звички. Що буде далі? — їх це не обходить. Далі вони, якщо вже лишилися живі, повернуться в свою Рязанську область, а може, знову потраплять до армії. Буде так, як скаже черговий господар.

Сергієві ще не доводилось жити разом з простими москалями, і він дивується їхньому примітивному мисленню, своєрідним характе-

рам, таким далеким від характеру нашого селянина. Для них не мають значення слова „співчуття”, „честь”, „гордість”. Це — тупі солдафони, на яких спирався колись царат, а тепер спирається його наслідник і продовжувач справи. В кожному разі, для них завжди буде господарем той, хто годує, і ворогом — хто видирає з рота кусок.

— Ну, хахол, на отдых?

— Так. Спати хочеться.

— Спи, спи. А ми сьогодні к девчонкам. Хорошіє. Хочеш, і для тебе найдьотся.

Сергій, як завжди, від "девчонок" одмовляється. Він зморений, бо добу, правда з перервами, стояв на вахті, а в наступну ніч треба йти знову.

БУДІВНИЦТВО СЕРЕД РУІН

До того, як поміститись у прокурорській господі, бургомістр Княжевич мешкав у власній бідній халупці, що стояла над урвищем, недалеко від тюремної стіни. Халупку Княжевич хотів зберегти „про всяк випадок”, тому на замкнених дверях було приліплено охоронний папірець комендантури. Однак, папір папером, а люди людьми... З якої речі стоятиме порожнє житло? Отже, спочатку зник паркан, потім віконні рями, потім двері разом з лутками й охоронним документом. Коли ж почали тягти й залізний дах, Княжевич не витримав і побіг скаржитись до коменданта.

Комендант якраз був у доброму настрої й вирішив так: оскільки вже немає вікон, луток і дверей, жити в будинку не можна, і він, як щедрий опікун містечкового народу, дозволяє потерпілому Княжевичеві, коштом державних матеріалів і зобов'язаних до праці робітників, збудувати собі новий, порядний будинок.

Отож, за кілька днів, інтенсивно почалося будівництво власної бургомістрової хати.

Якось дивно було дивитись на це будівництво. Вразливий Річицький аж плюнув.

— Батько містечка, — казав він, — без сумніву, звихнувся на старість. Скрізь горить, а він буде, дурило.

Так чи інак, уже навезли цегли, цементу, дерева, дуже швидко заклали підмурок.

Робітників не бракувало. Використовували певну кількість полонених, та й містечкові будівельники за "пайок" ладні були трудитись не тільки для Княжевича, а й для чорта з

хвостом, лише б щось потрапляло в шлунок. Будівництво було небуденною подією всього містечка

Роботою керував спеціально призначений технік Кузнецов, давно осілий у містечку москаль, що мав також свою поточну турботу... Справа в тому, що дружина Кузнецова походила з поміщицької родини. Дожила вже до сорока п'яти літ і до дорослих дочок, але власницького духу з неї не викурила навіть советська влада. Як тільки прийшли німці, Кузнецов, від імени своєї дружини, подав позов на колишню владу за відібрання двадцять п'ять років тому родового маєтку, що лежить у восьми кілометрах від містечка. Позов німці визнали, а оскільки сімнадцятилітня дочка Кузнецових поспішила закохатися в німця й мала незабаром народити від нього дитину, право на маєток стало незаперечним. Кузнецов, будучи начальником робіт бургмістрового палацу, не забував і про ремонт свого маєтку. Так воно й ішло: віз цегли сюди, віз туди, десяток брусів у маєток, десяток на „державне” будівництво.

Пізня осінь уже кидала на землю перші заморозки. Кузнецов одяг шапку-ушанку і не виймав рук із кишень. Робітники ж хухали на червоні порепані руки і лаяли, скільки було можна, війну і бургмістрів будинок. А Княжевич увійшов у смак майбутнього домовласника і хотів темпів... Для їх підсилення, він випросив, як дармову силу, жидів. З цими людьми німці не рахувались та й не вважали зовсім за людей. Вони ходили з Давидовими шестикутніми зірками на грудях та спинах і мусіли працю-

вати на чорній роботі. Всі. Сивий хірург, що підняв зі смертного ложа сотні людей, не питаючи, до якої нації вони належать. Скрипаль — гордість місцевих концертів. Навіть немічний інвалід Льова Штайнберг, що мав усю руку і двадцять років розносив по містечку газети.

Невиконання “обов’язкових приписів для жидів” безоглядно каралось. Покарання взагалі чекало всюди. Якщо вийдеш без зірки на вулицю. Якщо сядеш на лавку в міському сквері. Якщо йтимеш пішоходом, а не бруком. Так заповів „освободитель” України, Адольф Гітлер.

Боляче й мерзотно було дивитись, як плазували жиди перед німцями. Ех! Таж серед них були юнаки з міцними м’язами і зовсім не дурними головами. Добросердні мешканці аж блідли від сорому за те рабське плазування. Чого сидите? Чого мучитесь? Хіба нема навколо лісів? Та приреченими наче оволодів своєрідний стовбняк. Молоді інтелігентні заміжні жидівки, дружини покликаних на фронт, майже стовідсотково поробилися німецькими коханками. Наївні! Хіба від того, що вночі, може й щиро, пожаліє якийсь Ганс чи Петер, ліпшим стане їхнє життя? Справа не в особистих чийхось жалощах, справа в цілій страшній системі, яка прирекла людей на знищення. Чи могло допомогти містечко тим мученикам? Ні. Вони були поза законом.

На будівництві в Княжевича працювало п’ятеро жидів. Вони місили холоднющу, морозом пронизану, глину голими ногами, і з очей у них котилися сльози від болю і втоми. Ро-

бота механічна. Крок на місці, раз-два, раз-два! Нніхто не дивився в їх бік, крім Кузнецова, а це червонопике стерво ще й підганяло:

— Ану, веселіш! Позасинали? Гордоне, чо-го дивишся на тюрму? Хочеш безплатної квартири?

— Я, товаришу Кузнецов...

— Сви́ня тобі товариш, а не я, жидівська мордо!

Боже, це той Кузнецов, що улесливо скидав шапку перед інженером Гордоном...

Чому він дивиться на тюремну стіну? О, йому треба дивитись, бо це такий біль... Два дні тому, його єдина дочка, його весела пташка Клара потрапила туди. Добрі люди хотіли врятувати, тримали, як свою родичку, але хтось, проклятий, доніс.

Не побачити Гордонові дочки. Чує його серце, що назавжди розлучили його з дитиною. Он стоїть на вищці патруль... Може, цьому патрулеві буде наказано пробити кулею ніжне Кларине серце, яке ще не встигло розквітнути для життя.

Померли всі. Жінка, старші діти. Тільки ти, сонце очей моїх...

Повзуть сльози по щоках Гордона — старого, всіма знаного містечкового інженера. Це, певно, від холоду, і ніхто не звертає уваги на невідривне споглядання тієї сірої, порепаної від літ, стіни. Людина поза законом.

Прийшов Княжевич. Вітається за руку з Кузнецовим, а більше нікого не пізнає.

— Ну, як, пане техніку, до зими зруб буде?

— Будет, будет, постараємся, господін бургомістр.

— Дивіться. З матеріалами зупинки нема, справа залежить виключно від вашого хисту.

Такий він бундючний, такий пихатий — батько округи, і погладшав уже, лузце, як гарбуз, випинається з-під прокурорської хутряної куртки. Що то значить, влада!

Босій Гордон раптом підходить до Княжевича.

— Пане бургомістре, ви мене знаєте...

— Я нічого не знаю. Я в ці справи втручатися не маю права. Зверніться до коменданта.

Княжевич відходить, а Гордон повертається на своє місце і місить глину. Крок на місці. Раз-два, раз-два!

ДОРОГА ЗА ВІТРОМ

Десь у Путивельських лісах, як повідомляла окупаційна преса, з'явилася банда Ковпака... Невеличкий спочатку загін швидко виріс у поважну бойову одиницю, а оскільки ця одиниця раз-у-раз посувала німецькі нерви, про неї стали часто згадувати.

Не можемо вихваляти цих вояків, бо жодної національної ідеї вони не мали, вважаючи Україну за „невід'ємну частину великої сім'ї народів"... А проте, мусимо визнати за ними належне. Десятки німецьких валок з бойовим знаряддям та харчами не доходили до місця призначення. Величезні, наче селянські хати, авта з підплимими нахабними есесівцями, їдучи недавно перевіреном шляхом, раптом розлітались на тріски, тягнучи у вогненну могилу своїх пасажирів. Товарові ешалони, що мчали на захід український хліб, сало і цукор, спинялись перед барикадою з брусів, або перед згнутими рейками. Тоді з лісу починалась така немила для німецької варти і німецьких залізничників автоматна й кулеметна музика...

Ковпаківці були хитрі. Вони майже не наражались на небезпеку, не приймали бою з чистим ворогом. Як тільки довідаються про карну протипартизанську експедицію, вже їх, наче вітром здуло, відсиджуються в лісах. А забереться експедиція — починають своє знову...

Чимало людей ішло до Ковпака. Військові, що втекли з полону, утиснені, або пограбовані селяни, ті, кого було призначено на вивіз до Німеччини. У містечку також не браку-

вало ковпаківських агентів, хоч їх дія обмежувалась тільки розвідкою.

Начальник містечкової поліції, Мальований, хотів відзначитись перед німецьким командуванням і застосував цікавий метод підозрітби з партизанською агентурою: всіх підозрілих осіб, по черзі, викликали до поліції, і Мальований особисто видавав їм... півлітра спирту.

— Нащо це? — дивувався обдарований.

— Так. Вип'єте собі на здоров'я..

Тим часом Мальований пильно стежив за виразом облич співрозмовців. Щире задоволення мусіло вказувати на непричетність даного суб'єкта до партизанщини. Замішання, тінь зневаги або страху наражали на неприємність. За цими людьми встановлювався ретельний нагляд.

Чи багато, таким способом, виявив Мальований партизанів, — це його таємниця. Але йому піднесли тяжкий сюрприз. Дбаючи про професію для свого двадцятирічного сина, колишнього студента, з уваги на те, що вищі школи були німцями зачинені, Мальований влаштував сина на посаду слідчого поліції. Це було ще зовсім зелене хлоп'я, яке навіть до ладу не розуміло небезпеки поліційної служби. Юнакові Мальованому подобалось їздити по селах, говорити з людьми, розплутувати справи про крадіж, побої або інше. Можна твердити з певністю, що молодий слідчий нічим особисто не завинив, але одного дня його привезли з села мертвим.

Звичайно, це був для батька страшний удар. Цього він не сподівався. А зрештою —

треба ж було мати голову на плечах. Прізвиська ватажків „місцево-німецького блоку” були добре відомі в околиці. Юнака зустріли на вулиці двоє озброєних людей, спитали паспорт і тут же застрелили.

Мальований-батько за одну ніч схуд і вразно постарів. Юнак лежав у труні, і на його обличчі відбився жах смерті. Чи ж не батько, хоча й несвідомо, прирік його на смерть?

Німці, з поваги до Мальованого, дозволили йому поховати сина поруч німецьких вояків, у центрі містечка. Сумнівна й жалюгідна була ця шана. Юнакові надали право лежати у своїй землі поруч тих, хто цю землю брутально топтав і ганьбив.

Тихо рухалась похоронна процесія з стареньким священиком на чолі. Проводжали юнака не тому, що було його шкода, а лише з цікавості. Жаль до чужої людини за час війни цілковито зник. Цікаво було поглянути на незвичайний похорон, що його супроводжував озброєний загін поліціянтів. Цікаво було подивитись на батька, послухати промови над труною...

Батько, моли труну опускали в могилу, знепритомнів. Це викликало співчуття? — Ні. Не підлабузнийся до німців! Адже ти фахівець, агроном, тобі треба давати цінні поради господарям, а не ганятися за партизанами.

Дивуються, що на Кавказі є звичай родової помсти. Мовляв, аж надто дико заповідати помсту своїм дітям і онукам... А у нас? Чи не відплатили в революцію правнукам колишніх гнобителів, людям, які до гноблення були зовсім непричетні. А в цю війну?

Через два дні після похорону сина, Мальований з загonom поліцаїв уже мчав у село, де загинув юнак. Не менше тридцяти чоловіка пригнали звідти до містечкової тюрми, як підозрілих. Глупота! Підозрілий тепер увесь край, тож треба обвести його дротяною загорожею?

Поліція биттям вимагала зізнання в справі, але ніхто тих зізнань не міг дати. Стояли на одному: убили хлопця чужі, не відомі в селі, люди.

А чому село пускає тих людей? Чому не сповіщають негайно поліцію про появу підозрілого елемента?

Так не встигли б. До містечка п'ятнадцять кілометрів, авто нема, телефонні дроти щонаочі перерізають...

Треба зловити тих, що перерізають!

Тяглася нескінченна казка про сірого бичка. Ще можна сяк-так жити в містечку, але в селах... Там кожного дня чекали на якийсь удар, а оскільки удар, в першу чергу, загрожував чоловікам, вони заздалегідь прилучалися до ковпаківців.

Мудрі діди хитали головами. Мовляв не з таким мізком перемагати. І справедливо. Бо якщо тебе били нагаєм, а потім почнуть бити залізним шомполом, задоволення від такої зміни нема жодного. Гестапо й поліція перевершували навіть свого загальнознаного попередника. Той пропонував визнати неіснуючу провину, ці нічого не пропонували, а зразу виносили вирок: винний! Вирок часто торкався не одної людини, а всієї сільської громади. Тоді приїздив карний загін, село з чотирьох кінців підпалювали, а людей, які пробували

втекти, косили з автоматів. Особливо відзначались, як карателі, мадяри. Ці зовсім не відважні в бою вояки, охоче розправлялися з мирним населенням: холоднокрівно стріляли в чола жінкам і дівчатам, насаджували на списи і кидали у вогонь дітей.

Поліція, бодай, вказівками мусіла допомагати при тих “операціях”, отже не дивно, що її ненавиділи так само, як і німців. Дуже часто привозили в містечко забитих поліцаїв. Уже вони уникали їздити поодиночі, а вибиралися добре озброєними групами. Помічник начальника Старовійт казав Любці Миронівні:

— Я, квіточко, по селах не їжджу. Бог з ними. Мені й у містечку є робота...

Мудра людина Старовійт. У нього скрізь приятелі, бо він не любить показувати свою владу над слабшим. Розповідали пошепки, під страшним секретом, що вже чимало разів було так: приходять Старовійт когось арештувати й каже: “Негайно, серденько, став літра і тікай, куди хочеш. Мушу тебе затримати, але шкода. Скажу — прийшов, а його заразу, вже хтось попередив, вода змила...

Помічник начальника поліції над усе любив горілку у жінок. Містечкові вдовч липли до нього, як мухи до меду, Любка Миронівна навіть ревнувала, а старий Дон-Жуан тільки посміхався.

— Моя зірочко, — казав він, — та ж ви-стачить і тобі й іншій. Нащо драму розводити?

На диво, міцний був цей п'ятдесятилітній парубок. Горілка ніколи не валила його з ніг, найбільше, додавала барви на обличчя й веселощів. А коли б Старовійт побачив началь-

ство, німецьке або своє, він наче б і зовсім не пив. Виструнчиться, говорить цілком тверезо. Не можна до нього присікатись!

— Іване Микитовичу, що ви робитимете, коли заберуться німці? — питали в Старовійта. — Адже вас повісять...

— Ще й як повісять, — відповідав Старовійт, — з барабаним боем! А проте, нащо загадувати надалі? Основне, брати мої, це випити і... мати добру жіночку для втіхи, а кається будемо тоді, коли постаріємо...

Власне, за небагатьма винятками, такі були й інші діячі „місцево - німецького блоку”. Кається будемо потім, а тепер живемо.... Ідея? Може, хоч ненависть до минулого? Де там! Просто, якась духовна протрація, мишина вдача, що задовольняється розсипаними крихтами.

Війна з багатьох зняла неприродну маску й показала людину в усій її вбогості. Ось учорашні ортодоксальні комуністи запобігливо вклоняються Княжевичеві, шукаючи його протекції, щоб десь улаштуватись. Ось старий „войовничий безбожник”, Порайко, стоїть у церкві й ретельно молиться, так би мовити, демонструє своє навернення до вічних істин. Ось колишній активіст розповідає, як він хитрощами затримав евакуоване майно і привіз його назад, у містечко.

Звичайно, всі (в тому числі й комуністи) лають і клянуть советську владу, бажають, щоб вона вже ніколи не повернулась. Але настане час, і вони лятимуть німців, яким вірно служили, будуть одхрещуватись від своїх слів і вчинків.

Шумить в Україні военний вітер, і хилять-

ся люди туди, куди він подує. Люди... Віками від царату затуркані, частинно змосковлені, потім зінтернаціоналізовані, а зрештою обернені в механічний прилад...

Мимоволі пригадуються рядки з твору О. Лугового: Українці скаржились ірландцям, що вони не мають держави, власне, безсилі звільнитися з-під окупанта. Ірландці співчували бо й самі зазнали подібне. Потім хтось із них запитав:

— А скільки ж вас є, українців?

— Та... сорок п'ять мільйонів...

— Сорок п'ять? І ви не можете визволитись? Ну, то позичте в нашого уряду зо тридцять ірландців, вони вас визволять...

Гірка, але справедлива анекдота. Чому в Україні знайшовся Ковпак, а не знайшлося Наливайка або Трясила?

Юрій спостерігав містечкове життя, і довго й боляче думав про майбутнє краю. Німці не втримаються, це очевидно. А тоді що? Таке ж фізичне і духове рабство, вічна тривога, виснаження на роботі в ім'я химерної чужої народові комуністичної доктрини? Це жах! І Юрій все шукав виходу з того безперспективного стану, радився з Сергієм і ще з деякими надійними приятелями. Сергій, між іншим, порадив: — Перше, Юрочко, вистарайся перепустку для родини та відправ її до західньої своєї рідні. А тоді вже будеш вільний діяти.

Звичайно, Сергій має рацію. Діти не помічники в справах дорослих, а діяти треба, ой, треба!

СМЛИВІСТЬ І МРІЙНИЦТВО

Небуденна подія трапилась осінньої ночі в містечку. Чиясь одчайдушна рука відчинила камеру “політичних” в’язнів і вихопила просто з-під носа в смерті молоденьку жидівську дівчину. Начальник тюрми Нельке ревів від сказу й шукав Вінера, а Вінера не було. Вартовий по тюремному коридору і вартовий коло воріт присягалися, що Вінер уночі особисто забирав з камери і вів на допит у Гестапо чотирьох в’язнів, між ними й одну дівчину, але назад не повертався. Помилитись вартові не могли, бо хто ж не знає Вінерової чорної пов’язки?

Загадку було розв’язано тоді, коли піднялись на південну вишку. На вищці, міцно зв’язаний мотузкою, з кляпом у роті, лежав Вінер. Ретельного службовця одразу звільнили від мотузок, але виявилось, що він, як чіп, п’яний, і жодних розмов провадити не може. Очуняв Вінер лише в обід. Він пам’ятає, що вночі піднявся на ту чортову південну вишку, де стояв вартовий Мазуркевич, а далі... Ні, він признається чесно, що випив запропоновану йому Мазуркевичем чарку горілки. Лише одну. А чому ж він так упився? Хвороба його знає! Певне, проклятий азійт чимсь приглушив і силою влив у рота отруйної рідини...

Тоді Нельке вдарив себе по лобі.

— Де твоя пов’язка, Вінере? Га?

Вінер ухопився рукою за витікле око.

— Паразит! — примнув він. — Ця свиня замаскувалася під мене...

На щастя, обійшлося без кари, бо, справді, хіба ж могли вартові подумати, що не

Вінер, а хтось інший виводить арештованих. Взагалі, справу затерли. Нельке не хотів псувати кар'єру свого приятеля і написав рапорт до Гестапо, що п'ятеро в'язнів намагались втекти, а тому їх було застрелено.

Відтоді поставили секретні пости навколо тюрми зовні, а Вінер уникав підійматись уночі на будь-яку вишку.

Тюрма ж продовжувала ковтати людей. Одного дня забрали всіх комуністів, навіть тих що вже кілька місяців працювали в установах "місцево-німецького блоку". Гітлер обдурив і тут. Він гарантував недоторканість членам партії, які лишаться й будуть лояльними до окупаційної влади. Арештованих, чоловіків і жінок, розстріляли без ніякого слідства, дарма, що деякі комуністи своїм членством маскували приховане вороже ставлення до влади. Говорили пошепки, що Гестапо поповнилось колишнім працівником НКВД, а він дав пораду знищити місцевих комуністів. Можливо. Бо комуністів, відомих населенню, перекидали з фальшивими документами для таємної роботи в інших місцевостях. Очевидно, ті що лишилися, були зрадниками, і від них належало звільнитись назавжди.

Ця акція додала ще більше неповаги до німців. Комуністи загалом ніколи не користувались любов'ю населення, але... нащо так жорстоко розправлялись? Скажімо, Калита — містечковий уродженець. Він закінчив тут середню школу, довгий час служив конторником на цукроварні, потім, шукаючи ситнішого куска, з великими труднощами вступив до партії й був фінансовим інспектором. Чи зробив він якусь

кривду народові? — Ні. Жодна душа не могла сказати про нього поганого слова. Або товаришка Вищневська. Вона десять років беззмінно завідувала дитячим садком, добре ставилася до дітей, приятелювала з матерями. Не обов'язково, якщо комуніст, чи комсомолец, то вже й мерзотник.

Тюрма наповнювалась, і інакше не могло бути. Влада, сперта на насильстві, ніколи не зменшить контингенту в цій паскудній інституції.

Кожного дня повз Юрієву крамницю вели арештованих по селах "підозрілих". Серед них, звичайно, 90 відсотків було таких, що в політику не втручались і потрапили, за приказкою, "як курка в борщ". Ох, ця підозрілість! Скільки сотень тисяч на цій лише підставі, ще за мирного часу, пішли в небуття. Юрій стискає зуби й шепче прокльони минулим і теперішнім гнобителям. Де тепер той одчайдушний сміливець Мазуркевич? Юрієві трохи прикро, що друг не поділився з ним своїм наміром, діяв одноосібно. А проте, може, воно й краще. Радитись у справі, де програш дорівнює смерті, не варт. За три дні Юрій відправляє свою родину до тітки, в Луцьк. Мати довго не погоджувалась, але Юрій переконав. Раніше, чи пізніше, тут спалахне земля, треба подумати про дітей. А чому не їде він? Бо покищо для нього тут безпечніше. Його всі знають, він звільнений від обов'язку праці, зрештою, коли б щось трапилось, буде куди тікати.

До крамниці зайшов Мартинюк.

— Усе мрієш, філософе? — запитав, посміхаючись. — Хочеш зробитись капіталістом?

У Юрія відносини з Мартинюком не дуже теплі. З того часу, як він категорично відмовився брати участь у місцевих диверсіях, Мартинюк почав ставитись недовірливо й уникав розмов на політичні теми.

— До капіталіста далеко, — так само жартома відповідав Юрій, — де нам, дуракам, чай пити!

— Я хотів запитати в тебе про одну річ. Жінка вже мені голову прогризла: спитай та спитай у Юрія...

— Про що саме?

— Може, в тебе, випадком, трапиться дитяче вбрання, знаєш, для немовлят. То ти затримай його для мене....

Юрій здивовано підняв брови.

— Так швидко?

— А чого там швидко? Шість місяців живемо, час для такої справи нормальний.

— Добре, — сказав Юрій, — залишу. Ці речі бувають навіть досить часто. Ну, як же, Левку, твої пляни?

— Мої пляни колись здійсняться, — відповів загадково Мартинюк. — Покиньмо про це!

Справді, нема про що їм говорити, бо по-різному думають, по-різному ставляться до життя.

За кілька хвилин Мартинюк уже прощається, а Юрій продовжує мріяти далі. Химерні мрії! Все вони розбиваються об якесь каміння. Повидирав би з мозку та й кинув на брук, щоб не завдавали болю.

ГОРЕ

Повертаючись із репетиції раніше, ніж належало, Леся не поспішала. Вона ще мала час до початку, так званої, поліційної години. Поза тим хотілося більше пройтись, подихати свіжим повітрям, яким Леся, через свою конторську працю, мало користалась.

Був приємний осінній вечір з легким морозом, кроки відгнали луну, і здавалося, що жахлива війна — сон, який ось-ось мусить кінчитись...

Леся завернула за ріг базарної площі й пішла в напрямку редакції, що містилася в тихому завулку. Крізь щілину затемненого, за приписом воєнного часу, вікна кабінету Річицького, ледь помітно пробивався промінчик. Отже, Річицький був там. Леся знала, що він іноді працює ночами, а потім спить на вузькій каналі, бо не має права йти пізно додому. Лесі хотілося сказати пару слів Річицькому, власне, вона сподівалася почути якийсь новий дотеп, ще більше піднести свій добрий настрій. Користуючись із дружніх відносин, Леся навшпиньках пройшла коридором і, не стукаючи, відчинила двері кабінету. Розшаріле гарненьке Лесине обличчя з великими чорними очима і заплутаним золотим кучериком, що впав на чоло з-під гостроверхого капелюшка а-ля-гном, уже посміхалось, передчуваючи жартівливе привітання господаря, аж раптом стислося серце і дриж пройняв істоту. Річицький, цей скептик і гуморист, плакав. Голова його лежала на столі, прикрита обома руками, наче він боронився від

горя, що на неї впало, а плечі аж підстрибували від конвульсивних ридань.

Не пам'ятаючи себе, Леся кинулась до свого шефа і приятеля, обхопила його голову своїми ніжними руками, притисла до грудей.

— Милий, що з вами? Милий мій!

Річицький очуняв.

— Чого ви прийшли? — спитав він тихо.

— Нащо вам було це бачити?

— Але ж я побачила, — відказала Леся, — і невже ви настільки мені не довіряєте, що виженете без пояснень?

Річицький повільно відкрив шухляду, дістав звідти фото й поклав перед Лесею.

— Ось... дивіться.

З фота посміхалось надзвичайно приємне обличчя жінки років двадцяти семи. Коло неї стояв 7-8-річний хлопчик, дуже подібний на Річицького.

— Це моя дружина і мій син. Їх уже тепер нема на світі.

— Але ж ви казали, що мали вістку від приятеля, що вони кудись евакуовані.

— Так, мав, але зрозумів її зміст лише сьогодні. Читайте: "Евакуовані туди, куди всі"... Тут стоїть три крапки. А ви ще нічого не чули?

— Ні...

— Дивно. Сьогодні, перед вечером, усі жидівські родини були вивезені з містечка, наче для поселення в окремому таборі, а насправді їх викосили кулеметами за п'ять кілометрів звідси. Всіх. Жінок, немовлят і навіть хворих.

— Ваша дружина...

— Була жидівка. Така ж, як я китаець. Вона навіть жодного слова не знала по-жидів-

ському, бо з трьох літ вихована в дитячому будинку.

Річицький стис кулаки.

— Тепер я їм напрацюю. Всім. І завойовникам і їхнім підлипалам.

— Заспокойтесь! — сказала Леся. — Не треба, милий. Ми з вами дуже мізерні месники.

— Я кохав її, — прошепотів Річицький по павзі, й очі його знову наповнилися слізами. — Її не можна було не кохати, розумієте? Ми про йшли вдвох важкий шлях злиднів, і жодного разу не докоряли одне одному. А з Володі, я певний, був би славний музикант. Як він у вісім років грав на скрипці!

Річицький рвучко підвівся, відчинив шафу, налив повну склянку горілки й одним духом випив.

— Андрію Івановичу! Що ви робите?

— Нічого. Я не уплюся сьогодні й від цілого літра. Трохи тільки придушу нерви.

Горілка все ж таки на Річицького вплинула. Його тьмяні очі засвітилися властиво йому скептичною усмішкою, і перестали дрижати руки. Він довго розповідав Лесі про своє життя, про студентські роки, про те, як він одружився.

— Я собі не уявляв шлюбу з дівчиною іншої нації, і особливо, жидівської. Так уже нас виховували. Жиди, мовляв, розп'яли Христа, вони ненавидять нас, а ми повинні ненавидіти їх. Усе це дурниці! Я познайомився з своєю дружиною на вузловій станції, чекаючи поїзда. Вона їхала вчитися, була безпорадною, як кожна провінційна дівчина, що вперше вирушає в широкий світ. Тоді мене щось штовхнуло: не

втрачай її! За місяць я одружився і прожив би з нею до смерти, коли б...

Леся старалася окерувати думку Річицького на якусь іншу, не болючу для нього тему, але це їй не вдавалось. Горе було занадто поважним, щоб дати обдурити себе якійсь абстракції.

Річицький раптом схопився за годинника.

— Вам лишилось п'ятнадцять хвилин, — нервово сказав він Лесі. — Поспішайте!

— Якщо хочете, я не піду...

— Ні, ні, йдіть! Я дуже ціную ваше співчуття, але мені буде легше самому. Надобраніч!

СПОСТЕРЕЖЕННЯ І ЗУСТРІЧІ

На ранок після того страшного злочину „визволителів”, Юрій, сидючи в крамниці, спостерігав огидну дію. На спорожнілі жидівські будинки, здебільша розташовані близько базару, накинулася жадібна містечкова юрба. Тягли скрині, меблі, убрання, подушки, навіть видирали віконні рами з дефіцитним склом, і перли, уриваючись, у свої хати.

Ось якась жінка веде на мотузці пару кіз, оглядається, поспішає, щоб не відібрали. Ось містечковий інтелігент, керівник будівельної контори Салимон, похапцем, просто через сади, везе п'яніно. Люди... Ще ж не застигла кров жертв, і солодкаво-нудотний пах свіжого тіла віє над протитанковими ровами, де закопали розстріляних. Яка мерзота!

Врешті втрутилася поліція, щоб, ніби, зберегти майно, але того ж дня Юрій побачив на Мальованому нове пальто, а на Княжевичу убрання, якого недавній злидар не міг мати. Юрій почуває відразу до всіх. Він не пацифіст і не сектант, тільки називає речі своїми іменами і не може погодитись із таким „матеріалізмом”. Дехто казав: — Однаково забрали б німці, так хай краще свої... Ой, ні! Хай би те убрання прилипло до вбивць і знялося разом з їхньою шкірою!

На всіх перехрестях обговорювали вчорашню подію. Дружина містечкового ветеринара, знайома Юрія ще з шкільних часів, захоплено розповідала йому (зі слів очевидця), як красуня Бистровська, роздягнута катами до сорочки, падала перед ними, серед трупів, на ко-

ліна, складала, як у молитві, руки й благала пощадити її двоє дітей.

— Уяви собі, Юро яка вона була гарненька. Ти, певне, теж би хотів побачити...

Що це? Цинізм? Висліди модерного “матеріалістичного” виховання?

— А ти знаєш, що зробив старий Гордон? Він скинув, за наказом, одяг, а потім віднайшов очима церкву і почав хреститись. “Хіба ти християнин?” — запитали в нього здивовані німці. “Ні, — відповів Гордон, — але я хочу востаннє помолитись Богові того героя, який не побоявся звірів і врятував мою дитину. Хай вічна радість буде в його душі!” Гордона застрелили останнім, щоб він, як казали німці, “спочатку набрав вражень”.

Цікавою темою для розмов у містечку було помилування молодої жидівської жінки Фані і повернення з “лобного місця” жидівки Нюра. Перша була замужем за червоним офіцером і жила в свекра. Коли прийшли німці, її вихрестили, причому добрий священник дав довідку про охрещення ще до війни. Як правило, не милували нікого, але свекор, старий лісничий Чупик, любив невістку, як рідну дочку, любив онука, і справді на колінах, плачучи, вимолвив у ортскоменданта їм життя. Їх уже повезли на страту, уже почали мордування першої партії приречених. Чупик загнав коня, везучи дорогоцінний папір. Ще п'ять хвилин, і було б пізно.

Нюра про помилування не просила. Вона теж була замужем за українцем, мала трьох дітей, від двох до п'яти років. Найменшого Нюра несла на руках, а старші трималися за материну спідницю і йшли на смерть щось щебе-

чучи, не розуміючи жаху дорослих. Раптом конвоїр, літній есесівець, що йшов поруч Нюри, помітив на її шиї хрест.

— Ти хрещена?

— Так.

— Муж руський?

— Руський...

— Де він?

— На війні...

— Іди назад, — прошепотів конвоїр, — тільки не біжи, іди спокійно, наче не маєш нічого спільного з цими людьми.

Нюра пішла і повернулася додому, на великий подив сусідів. Що буде з нею далі? Бог знає! Сусіди, звичайно, не викажуть, а може, й знайдеться якийсь паскудник, на зразок шофера Булаха, що вчора ретельно допомагав вишукувати жидів.

Блукаючи, схвильований, по вулицях, Юрій побачив Леся. Уникнути зустрічі було не можна, бо він завернув за ріг, а Леся вже майже наблизилась до цього рогу. Отже, вони привітались.

— Юро, — сказала Леся, — ти на мене сердишся?

— Ні... Яке я маю право?

— Але ти мене завжди "не помічаєш". Ну, справа твоя. Що ж у тебе доброго?

— Доброго?

— Може, я вжила не те слово. Вибач!

— Я тепер один, — сказав Юрій, — мати і діти позавчора виїхали з містечка.

— Так? Я дуже за них рада. Вони не переживатимуть цього жаху...

— Якого жаху?

— Учорашнього. Знаєш, Юро, є злочини, що їх не простить навіть всепрощаюча історія. Ну, бувай здоровий!

— Лесю, зачекай...

— Ти маєш щось сказати?

— А ти так поспішаєш?

— Я на роботі, Юро, не можна. Захочеш — прийди в неділю.

Юрій проводить Лесю поглядом. Ні, вона не згубила душі. Недаремно він обрав її серед багатьох юних і привабливих. Обрав... Ах, коли б можна було не пам'ятати! Нащо вона запросила до себе? — думає Юрій. — Чи ще вірить у можливість щастя?

Не помічаючи шляху, Юрій іде на околицю містечка. Холодний вітер загортає поли плаща, гне на придорожних деревах намерзлі віти, і вони шарудять, як кістки. Ось-ось із сірого неба зірветься сніг і прикриє все: і бруд на дорогах, і діряві містечкові дахи, і безіменні, нічим не позначені могили, густо розкидані по всьому просторому краю.

— Гей!

Юрій дивиться на шлях, де буксує в болоті пасажирська автомашина.

— Чого чекаєш? Тобі кажу, мати — перемати!

Юрій біжить до машини, натискає плечем на задню стінку, поруч із німецьким офіцером, що так добре вміє по-руському... Колеса подаються вперед, вилазять на тверде, офіцер каже "спасібо" й стрибає в кабінку. За хвилину машини вже не видно, покотила кудись між

горбами, тільки їдкий бензиновий дим гадючиться в повітрі, та різко тутукає сирена.

За п'ять кілометрів від містечка село Горби. Тут у Юрія кілька знайомих родин. Він схотів відвідати старого Книша, розумну людину, що завжди дивувала Юрія спокоем і ніде не запозиченою мудрістю.

У Книша сидів якийсь німець, їв запропоновані господарем яблука з медом і, тикаючи пальцем у мапу, пояснював становище на фронтах:

— Тут боюсь. Тут боюсь. Тут не боюсь...

“Не боюсь” торкалося містечка, яке, справді, стояло далеко від головних шляхів сполучення з фронтом.

— А, Юрію, давно я тебе бачив, — сказав Книш. — Сідай, будеш перекладачем, бо цей камрад знає по-нашому всього кілька слів, а решту доповнює на мигах.

Німець зрадів майже бездогання мові Юрія й одразу витягнув із свого наплечника пляшку з коньяком.

— Вип'ємо, колего, всі вип'ємо. Мене дуже цікавить побут вашого села, я його вивчаю, тільки без знання мови — тяжко.

— А нащо вам здався цей побут? — підозріло запитав Юрій.

— Нащо? А ви думаєте, німці цікавляться лише українським салом? Я доктор філософії і літератор, для мене війна — слушний засіб пізнати невідоме.

Доктор фон-Цан, справді, виявився цікавим співрозмовником. Юрій спочатку балакав стримано, але коньяк розв'язав йому язика.

— Слушайте, докторе, може, ви скажете, в ім'я якої ідеї прийшли ви в Україну?

Короткозорі очі німця під скельцями окулярів посміхнулись.

— Тут нема зайвих людей, головно, нема німців, і я вам скажу... Колего, я був би нікчемним брехуном, коли б запевняв вас у високій німецькій місії. Цю місію ви прекрасно бачите самі. Що поробиш! Хай виправданням для моєї нації буде те, що вона не вся паскудна.

— Але ж ви, напевне, член націонал-соціалістичної партії?

— Ні, я не член партії, хоч зрештою партійність не є обов'язковою ознакою низької душі.

— Що ж є ознакою?

— Брак духовної культури. Не розумієте? Я вам скажу більше. У вас, не зважаючи на страшний терор, душа йде своєю дорогою. Вона мислить, порівнює, страждає, падає, підіймається, словом, живе. У нас душа спить. Я бачив у багатьох ваших житлах не тільки в інтелігентних, а і в робітничих, і Гете, і Шіллера, і Гайне, звичайно, в російських перекладах. А спитайте ви в десятка наших пересічних молодих інтелігентів — хто з них читав свого Шіллера? Напевне, сім промовчить. А на запитання — хто читав Толстого, Гоголя або Міцкевича — промовчать усі десять. Ми далі свого матеріального егоїстичного добробуту не йдемо.

— Хто ж у цьому винний? — спитав Юрій.

Фон-Цан недовіжливо подивився на господаря, наче підозрівав у ньому приховане знання німецької мови, і відповів півголосом:

— Уряд. Він занедбав духовий розвиток народу. У нас на протязі двох десятиків років більше цікавились військовою стратегією Клявзевица та Людендорфа, ніж вищим словом Гете. Це було зовсім необов'язково.

Фон-Цан зробив павзу.

— І ще одне. У вас відмінні люди, колего, живучі. Їх пригинають до землі, а вони ростуть. Вони лишаються чуйливими і щедрими. Ось я випадково зайшов до цього, видно, зовсім небагатого господаря, а він частує мене медом і яблуками, й очевидно, не тому, що боїться. У нас би дарма не почастували. Перекажіть господареві, що я дуже йому вдячний за гостинність.

Старий Книш посміхнувся.

— Перекажи німцеві, — попросив він Юрія, — що вони купались би в меду, коли б прийшли не з нагаєм, а з добрим словом. Нам меду не шкода.

— Розумію! — похилив голову фон-Цан. — Розумію цей докір, але я вже сказав, що ми нещасливі на вихователів. Так наказано, а німці приучені до виконання. Накажи їм бути найкращими людьми в світі, і вони ними стануть...

Розмова затяглась до вечора. Юрій і фон-Цан лишилися ночувати в Книша, спали поруч, долі, на пахучому сні, і розпрощались по-приятельському.

— Не думайте, що вся німецька нація паскудна, — ще раз сказав фон-Цан Юрієві. — З неї тільки ліплять не те, що треба, але, може, колись зміниться...

ЗИМОВА ФІЛОСОФІЯ

Падав сніг. М'який і навальний, старанно зарівнював вибої, прикрашав голі дерева, намагався потрапити за підняті військові і цивільні коміри. Урочиста тиша лягала на землю, наче відбувалась якась містична церемонія на честь владного божества і всі мусіли це відчувати...

Надвечір, коли мороз почав “сердитись”, затріщали рештки парканів. Німці дуже вразливі на холод, хоч ранком робили гімнастичні вправи на снігу в самих трусиках.

Завтра має прибути саньми перша велика партія дров для квартир військових і для установ місцево-німецького блоку. У головного лісничого Дударя почалися „жнива”. Сьогодні викликали його до коменданта і той особисто просив докласти всіх старань, щоб населення (розумій, німці) не сиділо в холоді.

Заготовляти дрова в нормальний час — штука не хитра. А спробуй тепер! Уже було кілька випадків, що партизани конфісковували пили й сокири і наказували дроворубам негайно забиратися з лісу. Доведеться возити з близьких дільниць, хоч за правилами лісової експлуатації, там рубати не можна. Е, чорт з ним! Комендант сьогодні просив, а завтра дасть по морді так само, як дав цими днями заступникові бургомистра. Той не виконав якогось розпорядження, ну й дістав...

Дудар цілий день „висів” на телефоні, а в ті села, де телефон не діяв, погнали спеціальних гінців. Старости мусять прислати дров, хай хоч і розірвуться.

Тріщать паркани. Хтось уже пробує свій хлів — чи він добре тримається. Мабуть, доведеться пустити з димом.

Скрипить сніг під ногами, звук такий веселий, а на серці тривога: що, коли буде зима, подібна до минулої? Як витримати? Зате Княжевич не має турботи. У нього повний хлів торфу ще з осені. Торф сухий, як порошок, і добре нагріває квартиру. До речі, Княжевич ходить у героях. Тижднів три тому він кудись їздив автомашною й потрапив на міну. Пасажир мав щастя, бо машину лише перевернуло, та в м'якиті бургомістрової ноги влучив невеличкий уламок заліза. За це Княжевичу дали орден, і він гордо носить у петлиці зелену стрічку, наче справді, заробив її, дякуючи своїй відвазі.

Княжевича його підлеглі не люблять, бо він „псується на очах”. Керівник містечкового постачання Шарий скаржився приятелям:

— Таке старе стерво. Прийшов з концтабору, то радий був, що я взяв його за експедитора. Казав: ”вік не забуду, Семене Семеновичу”. А тепер і не підступай.

“Ну, що у вас? — досить натурально копіював Шарий Княжевича. — Бачите, скільки в мене людей. Прийдіть за дві години”... — А я вже, бач, до людей не належу.

У Княжевича навіть завелась фаворитка. Така вже мода. Якщо ти „влада” тобі належить мати додаткову жінку. Але справа не в самому факті. Прикрим було те, що появився бабський вплив... “Княжевич робить так, як хоче Явдох”, — казали ображені підлеглі, і мали рацію.

Погано, коли до представника влади втрачають пошану. Він мусить бути бездоганим,

інакше вийде те, що з "обранцями народу": в очі хвалять, а за очі ненавидять і клянуть. Взагалі експеримент з „новою Україною” жодної критики в кожній своїй деталі не витримує. Коли хтось і покладав раніше надії, то за два роки переконався: добра не буде.

Справу псували не лише завойовники. Самоуправління виявило себе нездібним до державної акції, пленталось на поводу в німаків, на перше місце ставило свої власні мізерні інтереси.

Велику роль відігравали перекладачі. Можна сказати з певністю, що половина успіху в місцевих, громадських чи правових ділах, залежала від них. І що ж? Перекладачі, а особливо перекладачки одразу відчували себе вищими істотами й по-хамському задирали ніс перед своїм народом. Іноді треба, як слід, щось роз'яснити „визволителям”, може ж, дійде й до їхньої тупої голови, а перекладачка бевкне три слова й мовчить.

— Та скажіть же більше, — переконує прохач, — скажіть те і те...

— Я вже сказала. Що ви від мене хочете? Нікс ферштеен.

Так цих перекладачок і називають: “нікс-ферштеени”.

Люди хочуть правди. Від кого? Від оцвяхованого чобота? А свої, здебільша, безголосі чиновники, які дрижать за власну шкуру.

Так чи інак, у містечку щодня багато сільського люду. Він шукає давно втрачену справедливість, знає, що її нема, і все ж таки йде в поліцію, в суд, до округової Управи. Холодно не лише тілові, а й душі. Доки живе людина,

доти відчуває вона холод, страшну самотність серед тисяч собі подібних.

Цього першого зимового вечора, в містечковому театрі йшла "Циганка Аза". Актори, з режесером Мартинюком на чолі, проявили справжній героїзм, граючи в легких убраннях на холоднючій сцені. Партер до половини був заповнений німцями. Між ними сиділи принадні "ніксферштеєни", щоб пояснювати зміст п'єси. Зголоднілі духом містечкові громадяни з задоволенням слідкували за виставою, забувши про тяжку дійсність, навіть не відчуваючи вогкого холоду серед розхитаних бомбами стін. Як дивно було бачити щирі почуття без тіні розрахунку, принципову твердість, торжество ідеї. П'єса справила враження навіть на тупих ефрейторів і вони вигукували: „Шьон!" А проте ще того вечора було відомо, що „Циганка Аза" йшла вперше і востаннє. Автор не врахував (з точки зору німецьких цензорів) шкідливості співчуття, яке викликає до себе Аза. Адже вона циганка, а цигани стоять на одній дошці з жидами. У містечку була всього одна циганська родина, і її стратили. Як просили сусіди, щоб цих людей лишили в живих, як доводили, що кращих трудівників важко знайти в цілому містечку. Нічого не допомогло. Юнак — циган Федір, задалегідь передчуваючи небезпеку, пішов працювати в поліцію, і все ж таки його розстріляли.

Люди поверталися з театру в незвичайний час, коло дев'ятої години, бо з уваги на виставу, було дозволено поліційну годину відсунути. Річицький проводив Лесю, ніс її валізку з театральним реквізитом і говорив їй комплі-

менти. Ні, він міняє думку про її захоплення акторською працею. Леся дала сьогодні прекрасний тип Ази, публіка це оцінила, нагороджуючи її такими бурхливими оплесками. Може, вона зовсім присвятить себе сцені?

Коли вже наближались до Лесиноного будинку, Річицького наздогнав захеканий поліцай.

— Пане редакторе, негайно ходіть до Управи, вас чекає пан бургомістр.

— А в чому річ?

— Якесь термінове друкарське замовлення від коменданта.

Виявилося, що треба друкувати відозву до населення.

Вступна частина відозви була досить патетична: „Настає зима. Хижі вовки — партизани вилазять із своїх лігов і йдуть грітись в сільські хати. Громадяни, женіть вовків! Не давайте їм хліба. Хай сконують вороги вашого спокою!”

Далі йшов перелік добра, яке зробили німці для населення... „Кожен господар у нашій окрузі має право на одержання трьох тисяч метрів землі. Німці повертають вам заграбоване. Підтримуйте армію, яка за вас бореться”.

Підписав ряд діячів місцево-німецького блоку.

— Андрію Івановичу, — сказав Княжевич, — треба зробити десять тисяч до завтра.

— Але ж ви знаєте, що ми працюємо без мотора, вручну.

— Візьміть додаткових робітників, оплатіть у подвійному, навіть у потрійному розмірі. Комендант наказав, щоб до ранку було готове.

Річицький ховає посмішку. Комендант наказав друкувати відозву від імени Управи.

Щось, очевидно, притисло. Але мушиш робити.
— Дайте мені поліцая, — каже Річицький,
— пошлю зібрати робітників.

“Не відозв треба населенню, — думає редактор, — не красних слів. Йому треба того, що не дадуть німці і не зуміли дати прогнані володарі. Тепла!”

БАГНО В ХАТІ

Прагнучи ситнішого куска, Любка Миронівна почала перепродувати спирт. Вона знайшла дорогу до німців, які привозили спирт безпосередньо з гуральні й охоче міняли його на різне барахло, а то й продавали за фронтові марки. Вигода Любці Миронівні була досить велика, заробіток складав чотири на один, причому, користуючись близькими відносинами з Старовійтом, Любка Миронівна нічого не боялась і знахабніла настільки, що стала торгувати спиртом „розпивочно”. Леся не мала спокою від клієнтів. Майже цілий день до вечора було чути п'яні вигуки, лайку, іноді хтось не витримував високих градусів і тут же, біля столу, облегувався через уста... Наталка перейшла до Лесиної кімнати, та сморід і тютюновий дим проникали навіть туди. Леся пробувала протестувати, але Любка Миронівна ”поставила її на своє місце”.

— Мені набридло сьорбати пшоняну юшку. Якщо ти така розумна, заробляй на м'ясо.

— Лесине життя стало ще тяжчим. А Любку Миронівну наче чорт роздражнив на старість: вона пофарбувала собі волосся, зробила електричну зачіску, перелицювала й перешла убрання і стала такою принадною шинкаркою, що підплилі лобурі, старі й молоді, дуріли. Кожен обов'язково ліз цілуватись і недвозначно натякав, що коли б тільки Любка Миронівна захотіла, вона зараз же мала б цінний подарунок... Звичайно, такі пропозиції робилися з ока на око, й іноді не даремно. В кожному випадку Лесі не раз доводилося чекати, поки їй

відчинять двері, а на дверях її кімнати, де сиділа тиха Наталка, так само був накинута гачок. Навіть Старовійт образився.

— Я, пташечко, — сказав він, — не проти того, що в тебе шинок, але б...ка не влаштовуй, бо одразу прикрию комерцію.

Любка Миронівна стала обережною й на спокусиві пропозиції лише посміхалась і заперечливо хитала головою.

Торгуючи спиртом, Любка Миронівна потроху привчилась і сама “зазирати в пляшку”. Коли не було гостей, вона починала “напучувати” Лесю:

— Ех, ти сира риба! Інша б у золоті ходила та їла б шоколяду, а ти бігаєш до своєї дурної редакції. Що вона тобі дає?

Леся не відповідала або тікала з дому. Тяжко. Юрій так і не прийшов, мабуть вирішив, що не варт. Бог з ним. Власне, Леся вже до нього охолонула. Хай вона зробила гидоту, але в неї самолюбна вдача, яка ніколи не погодиться на зверхне, зневажливе ставлення. Ось Річицький — зовсім інша людина. Спостерігаючи шефа на роботі, Леся дивується з його характеру. Цілком було непомітно, що ця людина так недавно переживала страшну душевну трагедію. Він, наче вдягнений у броню: розподіляє між робітниками замовлення, жартує, пише. Леся аж не вірить, що бачила ті конвульсивні ридання. Що він носить у собі? Які за думи? Позавчора Леся бачила Річицького під руку з якоюсь дуже вродливою жінкою. Це Лесі не сподобалось. Чому? Вона не знала сама. Стало прикро, хотілось підійти й забрати його від тієї жінки. Невже Леся захоплюється Річи-

цьким? Адже він на чотирнадцять років старший за неї, що це була б за пара? Проте, Леся не уявляє, як би вона довгий час не бачила свого шефа. З ним легко й просто, наче з подругою. Юрій відступив набік. Що таке Юрій? — Ображений самець. І не треба!

Леся таки одного разу спіймала Річицького на гарячому: він клав до її кошика пакунок з цукром.

— Андрію Івановичу!

Річицький аж здригнувся.

— Ну, чого ви кричите? Забули, як звати?

— Андрію Івановичу, нащо?

— Ви хочете посваритись? Добре, я забере, коли ви...

— Та ні, милий, хай Бог боронить, щоб ми посварились.

— Ну, то мовчіть. Я маю і дещо даю вам.

Леся добре знає, що він говорить неправду. Це його робітнича пайка, і він до неї навіть не доторкався.

— Чим я вам за все віддячу?

— Нічим. Після війни запросите на весілля, за старосту...

— На весілля? Лесі чомусь це слово неприємне. З ким весілля? — Я заміж не піду! — каже вона твердо.

— Підете, бо монастирів нема.

Усе в Річицькому довподоби Лесі. І те, як він тримає себе за носа, коли замислюється, і його посріблені скроні, і ця глибока зморшка між переніссям. Ось тільки часто л'є...

Леся пробувала його відучити.

— Андрію Івановичу, нащо ви себе труїте? Не треба!

— Я вже отруений, а берегти себе нема для кого.

Леся мало не крикнула: — Ви помиляєтесь! Але вчасно прикусила губу. Вона ж йому цілком байдужа.

Під Різдво у Лесі трапився конфлікт з матір'ю. Та обов'язково хотіла, щоб дочка була присутня на домашній вечірці, „де будуть цікаві й потрібні люди“, але Леся відмовлялась.

— Тоді можеш забиратися з дому! — визвірилась Любка Миронівна. — Подумаєш, яка цяця!

Не кажучи й слова, Леся одяглась і вийшла на вулицю. Вона сподівалася знайти притулок у редакції і не помилилась. Річицький був там.

— Як ви прийшли? — здивувався редактор. — Уже пів на дев'яту. І вас не затримали?

Леся сіла на канапі.

— Андрію Івановичу, дозвольте мені тут переночувати.

— Ну, звичайно, хіба ж тепер можна вертатись? Щоб якийсь ідіот в уніформі пристрелив?

— Хай би й пристрелив, мені байдуже, тільки не хочеться йти додому.

Річицький взяв Лесю за руку.

— Чому це ви, дівчино, впадаєте в одчай? У ваші роки...

Тоді Леся розплакалась.

— Ну, заспокойтесь, — сказав Річицький, — не треба! Зараз насмажимо яєшні, і буде в нас кутя...

Річицький ні про що не розпитував, а в Лесі не було бажання говорити. Вони добре повечеряли, бо крім яєшні в редактора знай-

шлися ще м'ясні консерви і навіть цукерки. Не бракувало, звичайно, й горілки.

— Дайте мені випити, Андрію Івановичу. Одну чарку..

— Випити? Я б не радив. А проте, краще будете спати.

Горілка піднесла Лесин настрій, зробила її більш сміливою, їй схотілося торкнутись інтимних сторін.

— Андрію Івановичу, ви могли б покохати дівчину, що вже комусь належала, і не з почуття, а з розрахунку?

Річицький посміхнувся.

— Розрахунки бувають різні. Коли нема чого їсти, можна віддатись чортові з рогами.

— Отже?

— Отже, я й не дорікав би тим.

— А в душі?

— Що значить у душі? Моя душа — це мое мовчання. Мовчу — добре, кричатиму й ляатимусь — погано.

— У вас дивний характер...

— Не знаю... Я колись узяв під руку на вулиці знайому повію, а вона нагородила мене ляпасом.

— За що?

— Ти, — каже, — знущаєшся з мене. Всі відвертаються, не пізнають удень, а ти...

— Ви її добре знали? — запитала Леся підкреслено.

— Змалку, як сусідову дочку. Шкода її було...

Леся по іншому глянула на Річицького. Такіх вона ще не зустрічала. І навіть з відразою

подумала про Юрія, як він утік від неї, наче від чумної...

Річицький запропонував спати, бо він сьогодні дещо „перехилив”.

Леся лежала роздягнена, вкрита м'якою ковдрою, і чула, як він довго вовтузився і зітхав на столі. Лесі здалося, що Річицький зараз прийде до неї... Чи могла б вона його відштовхнути? Леся напружено чекала кілька хвилин, а потім поклав руку на її чоло сон, повів крізь воєнні хащі на берег свіжої річки. Леся викупалась, стала чистою, аж сяйкою, і розкрила очі.

Фіранку на вікні було піднято. Темно-сіре світло зимового ранку вже вповзло до кімнати й скидалося на туман.

— З добрим ранком! — сказав Річицький. — Підете додому, чи снідатимемо разом?.. У мене в шафі кухня...

Леся ще раз здивувалась. Вона провела ніч удвох з нетверезим мужчиною, який міг навіть не відповідати за свою поведінку, і цей мужчина, як батько, чекає її пробудження, щоб нагодувати сніданком.

— Андрію Івановичу, йдіть на хвилинку сюди.

І коли Річицької підійшов, Леся схопила його руку, міцно потиснула, і несподівано для себе, приторнула її до своєї щоки.

ПОМИЛКИ

Через два тижні після випуску відозви про боротьбу з партизанами, Річицького запросив "у дуже важливій справі" Княжевич. Він замкнув на ключ двері свого кабінету, нервово потер руки і запитав:

— Ви, пане редакторе, перевіряєте коли-небудь те, що у вас друкують?

— Звичайно. А в чому справа?

— Читайте... Десятий рядок від початку.

Річицький узяв відому йому відозву, порахував рядки і прочитав:

"...Кожен господар у нашій окрузі має право на одержання трьох метрів землі".

— Ну, що, симпатична помилка? Ви знаєте, що за неї може бути, коли довідаються німці?

Обличчя Річицького було спокійним.

— Це, певне, з пробних відбитків. Складач пропустив слово "тисяч", а далі виправили.

— Виправили? — кип'ятився Княжевич. — Доведіть! Я хочу бачити доказ. Взагалі, Андрію Івановичу, про вас ходять нехороші чутки...

— А саме?

— Ви п'єте. Потім... ви ночували недавно в редакції зі своєю співробітницею. Правда, я її до вас прислав сам, але не чекав від неї. Не знав також, що мати її повія. Ви мусите звільнити цю Вербенку з роботи.

Річицький спалахнув.

— Я попрошу вас не втручатись у мої особисті та й у службові справи так, як я не втручаюсь у ваші. За редакцію відповідаю я.

— А я відповідаю за все. Негайно прине-

сіль мені коректу й архівний примірник відозви, це не жарти, а політична справа.

Ідучи по відозву, Річицький внутрішньо реговав. Він старий редакційний вовк і передбачав можливе розкриття помилки. Дивно, однак, що на неї звернули увагу лише через два тижні. Значить, тисячі господарів прочитали обіцянку місцево-німецького блоку і гірко посміялись. Цього покищо досить. Що ж торкається Лесі, це свинство. Хтось за ним шпигує і повідомляє про кожний крок. Треба бути обережним.

Княжевич довго дивився на перший відбиток з пропущеним, написаним рукою Річицького, словом, і на архівний чистий примірник відозви. Сумніву не було, “тисячі” стояли на своєму місці.

— Пильнуйте, Андрію Івановичу, — вже м'якше сказав Княжевич. — Ви самі знаєте, що політика жартів не любить,

У той час, коли йшла розмова між Річицьким і Княжевичем, Юрій одержав, через якусь сільську жінку, таємничого листа:

“Юро, від сьогодні, на протязі тижня, раджу побути десь у селі. Скоро побачимось. С.”

Безперечно, це міг бути тільки Сергій Мазуркевич. Отже, він недалеко. Але чому Юрій мусить залишити містечко? Незрозуміло. Проте, він знає, що Сергій нічого не говорить на вітер. Можна перебути тиждень у Книша, старий радитиме, бо Юрій завжди охоче допомагає йому в господарських справах. Сумно буде в селі. Містечко вже почало оживати: є два ресторани, працює театр, щотижня привозять німецькі фільми. Цивільних на цих фільмах, прав-

да, буває небагато, та Юрій має змогу їх бачити, завдяки знайомству з директором. Завтра четверта неділя після зустрічі з Лесею. Юрій твердо вирішив нарешті її відвідати, і ось знову не вдається. Але ж треба послухати Мазуркевича, він щось знає.

Попередження про те, що Юрій прийшов на цілий тиждень, родина Книшів прийняла зі щирим задоволенням. Це давні приятелі, хороші люди, виховані в українських традиціях, незмінно цим традиціям вірні. У Книшів замужня дочка на відділі й два сини. Менший, Петро, — на фронті, а Василь... Ох, це постійний біль у родині. Василь був талановитим актором. Одружився, мав двоє дітей, і потрапив туди, куди потрапили сотні тисяч старих і молодих українських інтелігентів. Василеву дружину заслали також, звичайно, до іншої місцевості, а дітей — дворічну дівчинку і восьмимісячного хлопчика, як собачат, привезли на село, до діда й баби. Від того часу минуло п'ять років, діти вирости, а про батьків нічого не чути. Книш насмілювався запитати про долю сина в найвищого прокурора й одержав загадкову відповідь:

“Ваш син Василій сослан на десять лет без права переписки”.

Що то значить? Може, вже не лишилось кісток від Василя? Боже, Боже, чи думала Книшиха, що таке горе впаде на її голову? Був би невченим, обробляв би землю, то може б, і не чіпнули.

— Пам'ятаєш, Юро, як ви парубкували, і вночі їли малину з сметаною? Ти, здається, дуже любив малину.

Милі спогади, але краще їх не ворушити. Другого дня Юрій узявся до праці. Згріб до купи сніг на дворі, поприбирав у хліві, зробив дітям санчата. Вони були дуже задоволені і не відходили від дяді Юри, а Книшиха сказала, зітхаючи:

— Бачу тебе, то наче, Василя бачу. Він, як і ти, любив майструвати, а ввечорі читав...

— Божа воля, — зауважив Книш. — Може, впаде колись грім і на вовка...

Серед тижня старий вибрався в своїх справах до містечка і приніс тривожну новину: знову йдуть арешти. Під театром знайшли динаміт, а ще під німецьким рестораном. Організував це все бувший полонений Мар... Мар...

— Мартинюк? — вигукнув Юрій.

— Так, Мартинюк. Лишилося півгодини до вибуху, але Мартинюкова жінка попередила гестапівців.

— Де ж Мартинюк?

— Звичайно, в тюрмі. Жінку замкнули також і страшно її били.

— На подяку? Таж вона в останніх днях вагітності...

— Бачиш, — сказав Книш, — їм треба було відкрити всю організацію, а Мартинюк і пари з уст не випустив, плююю, каже, я і на вас мерзотників, і на свою смерть.

— Він герой! — зітхнув Юрій, — але жінка...

—... теж героїня, — продовжив Книш. — Ти уяви, що було б, коли б, справді, злетіли в повітря і театр, і той ресторан. За кожного німця, напевно б розстріляли десять невинних.

— Не треба було Мартинюкові одружуватись.

— То вже справа інша. Звичайно, коли думаєш про боротьбу, не обтяжуй себе родиною. Та й боротися треба розумніше.

На кінець тижня Юрій повернувся до містечка. Тривога вже минула. Мартинюка розстріляли, Тамару випустили. Вона народила неживу дитину і лежить хвора, бояться, щоб не збожеволіла.

Значить, у Сергія був зв'язок з Мартинюком? Невже ж Сергій підтримував ту безумну думку про вибух?

Юрій бачився з Лесею. У всіх акторів місцевого гуртка переводили обшук і заборонили робити вистави. До чотирьох людей мають підозру й оце днями відправлять їх "на перевиховання" до Німеччини.

— Я ходила просити коменданта, щоб лишив...

— Ну, і що?

— Звичайно, посміявся. Інший, — каже, — на моєму місті розстріляв би всіх, а я, бачите, людина гуманна.

— Лесею, скажи, коли б я тобі запропонував утікти на волю, ти б погодилась?

— А що ти називаєш волею? Ліс?

— Може, й ліс... Хіба тобі не марудно в містечку?

— У мене сестра, Юро, я її не лишу.

— А мати?

Леся болісно посміхнулась.

— Матері не можна довіряти виховання сестри. А крім того... не питай мене більше ні про що!

ВТЕЧА З НЕСПОДІВАНИМ ФІНАЛОМ

Вирувала лютнева заметіль. Мокрий важкий сніг плював у обличчя, за п'ять кроків нічого вже не можна було побачити. Наближалась десята година дня, аж раптом у кабінеті Річицького задзеленчав телефон.

— Редактор?

— Так.

— Це начальник поліції. Негайно повідоміть своїх робітників, що до містечка наближаються партизани. Хто хоче, хай зараз же йде в поліцію, тут чекають автомашини. За двадцять хвилин відправка.

Річицький оголосив попередження й підійшов до Лесі.

— Мушу тікати, — сказав він, — бо під гарячу руку не помилують. До побачення, Лесю. Леся схопилася з місця.

— Я з вами!

За двадцять хвилин німецька вантажна машина, набита людьми, вже мчала до міста, розташованого за тридцять кілометрів. На краю машини, біля кулемета, сиділо двоє поліцаїв. У сніжному безладді, десь близько коло містечка, були чутні постріли і, неначе, вигуки юрби. Колотилося серце в утікачів: а що, коли перетнуть дорогу? Проте, обійшлося. Машина минула невеличкий лісок і вискочила на поле. За півтори години показали околиці міста, де втікачі побачили раніше прибулих містечкового коменданта, бургомистра й усю верхівку місцево-німецького блоку.

Тим часом двосотенний партизанський загін зайняв містечко. Перше, що зробили парти-

зани, це вивантажили німецький склеп із харчами і підпалили бургомістрове житло. Громили також установи „блоку”. Молодий хлопчина, весь увішаний набоями, витягнув з округової Управи великий портрет Гітлера і звернувся до свого ватажка:

— Товаришу командире, дозвольте розстріляти фашистівську гадину.

Ватажок хитнув головою. Одразу ж портрет прибили цвяхами до цегляної стіни, і хлопча, що його “полонив” подав команду:

— По ворогові всіх народів, мерзенному Адольфу Гітлеру — во-гонь!

Десятки куль пошматували образ “визволителя”. Тоді партизани почали бігати по хатах і зганяти людей на мітинг.

— Товариші! — закричав з високого ганку ватажок. Над вами знущаються німецькі лоджери. Вони морять вас голодом, б'ють, насильно вивозять у тяжке рабство до свого проклятого краю. Боріться, товариші, допомагайте партизанам, бийте катів, труїть їхній харч. Хто хоче, може йти до нас, ми приймаємо всіх свідомих громадян. Хай живе наша могутня батьківщина! Хай живе наш великий!..

У цю хвилину на ганок скочив боєць і щось прошепотів на вухо ватажкові.

— По ко-о-нях! — перелякано крикнув оратор. Потім згадав, що не закінчив промови й додав: — Хай живе наш великий полководець Сталін!

У юрбі засміялись. Ватажок злісно глянув туди, де почувся сміх, але вже не було часу для розправи. Кілометрів за шість, як повідомила розвідка, в напрямі містечка йшла валка німе-

цьких автомашин з кулеметами й причіпленими легкими гарматами.

Партизанів наче здуло вітром. Вони захопили з собою кілька молодих хлопців і бувших полонених, у тому числі й Юрія. Юрій ледве встиг сунути ключа від своєї крамниці знайомому дідкові й попросив його роздати власникам речі, які були в нього на комісійному продажі.

— Бачите, забирають, — сказав Юрій голосно. — Відмовлюсь — буде мені могила.

Утікачі того дня назад не повернулись, бо не було розпорядження від військової влади. Річицький з Лесею зупинились у досі незнайомих людей, літнього бездітного подружжя, яке виявило до них співчуття й гостинність.

— У нас є зовсім вільна кімната, вам з дружиною буде там спокійно.

Річицький і Леся на це зауваження промовчали, бо не вважали за потрібне розкривати перед незнайомими людьми справжніх своїх відносин. Вони, мовляв, звичайні містечкові обивателі, досить налякані війною, і тому стараються уникати небезпеки.

Після вечері і злободенних розмов на війні теми, старенька провела гостей до їхньої кімнати. Там стояло два огрядних ліжка, трюмо, добрі меблі. Старенькі, очевидно, були колись заможними.

— На добраніч! — побажала господиня. — Спіть спокійно!

— Дякуємо. На добраніч!

Спати, проте, ні Річицькому, ні Лесі не хотілось. Вони, як діти, посідали коло теплої печі й почали обмінюватись думками.

— Іронія доли! — зітхнув Річицький. — Доводиться тікати з тими, кого від душі ненавидиш.

— Та ще й грітися разом коло печі, — підхопила поважно, в тон Річицькому, Леся.

— Що? Ах, ви демагог! Навпаки, мені докоряють у надмірній симпатії до вас.

— Хто докоряє?

— Люди, які люблять совати носа не в свої справи.

— І ви, звичайно, це заперечували?

Річицький промовчав, тільки його очі якось дивно блиснули, і рука наче зробила рух протесту.

— Андрію Івановичу, ви не розсердитесь?

— Ні...

— Я вам дуже відразлива? Зовсім?

— Леся!

— Я хочу вам подякувати. За все, що ви для мене зробили, за вашу світлу душу, за...

Леся припала устами до уст Річицького, відхитнулась і сумно промовила:

— Я знаю, що вам говорив Княжевич. За кілька днів мене в редакції не буде.

Річицький спалахнув.

— Не буде вас, то не буде й мене. Розумієте?

— Ні. Що це значить? Принцип?

— Хіба обов'язково потрібні слова, Леся? Я ж просто старий для вас і не хочу бути смішним.

— Любий мій! — прошепотіла Леся. — Смішним? Я ще ніколи так не кохала!

Ніжністю почуття і сяйкою радістю світи-

лися їхні очі, коли ранком вони глянули одне на одного.

— Любий, я тобі не сказала... Я була німецькою кох...

Річицький поцілунком перервав признання Лесі.

— Дитино моя, я нічого не хочу знати. Для мене ти краща від усіх. Не покинеш?

— Ніколи!

Вони тепер не спішили до містечка, і три дні прожили в добрих господарів.

— Редакція не розвалиться, — казав Річицький. — Щоб уже я її більше не бачив!

Вони вирішили так: Леся піде на іншу роботу. Можна було ігнорувати плітки раніше, але тепер... Тим часом Річицький клопотатиме про перепустку й вони виїдуть кудись до Західної України, настоять, щоб мати відпустила з ними й Наталку.

— Ах, як буде добре! — казала Леся. — Ти правий. Нове життя треба починати в новому місці, вільному від усяких спогадів. Тепер же нікому нічого не треба говорити.

Містечко, перехвилювавшись, почало знову підкупаційне животіння. Передбачливі люди старалися спродати своє майно й виїхати. Непередбачливі — навпаки, купляли речі й ремонтували дешевим коштом свої будинки.

Княжевич дістав другий зелений орден і нову квартиру з повним обладнанням. Тепер уже він говорить: „Ми з комендантом“. „Ми вирішили“. „Ми запроектували“. „У нас була нарада“. Словом, віце-губернатор округи...

Якось, зустрівши Річицького, Княжевич лягнув його по плечу.

— А все ж таки, ви мене послухали, Андрію Івановичу, і добре зробили. Хочете, я вам пришлю кваліфікованого коректора?

— Ні, дякую, — відповів стримано Річицький. — Обійдуся сам.

— Пишіть! — продовжував Княжевич. — Пишіть гострі добрі статті. Ви ж майстер.

У ЛІСІ

— Ну, Юро, шито-крито? — питав Сергій, коли партизани вступили до лісу. — Ніхто не скаже, що ти пішов охотою, бо бачили, як тебе вели під конвоєм. Ти не шкодуєш?

— Ні. Мені не було чого робити в містечку.

— Тут буде. Власне ми ще про це поговоримо. А тепер раджу запам'ятовувати дорогу.

Партизани йшли без стежок, петляючи, придивляючись до окремих дерев, ішли досить довго, Юрію здавалося — не менше семи кілометрів. Нарешті спинились.

— Отже, входимо в підземне царство, — сказав Сергій.

Він підняв солом'яний мат, запорошений снігом, і Юрій побачив драбину.

— Лізь, почувай себе, як дома. Тут таких землянок багато.

У Сергієвій землянці, освітленій доброю газовою лампою, сиділа дівчина. Прекрасне її обличчя засяяло, коли вона побачила Сергія.

— Ну, слава Богу, — сказала вона, — я так за тебе турбувалась!

— Дружина? — запитав Юрій.

— Ні, сестра. Дай нам Кларусю, чогось поїсти. Це мій Юрко, той самий, що я тобі розповідав.

Сяйкі очі дівчини облили теплом і Юрія.

— Значить, ви до нас?

— Так.

— Тут будеш і жити. — сказав Сергій. — Клара на одному ліжку, ми на другому. Помиримось.

Після обіду, Сергій запропонував:

— Зараз підемо до командира. Це не той, що був у містечку, а старший. Людина, загалом, не погана, дарма не скривдить і... він тобі сподобається.

Командирова землянка була трохи більша й розкішніша. Замість дерев'яного тапчана, там стояло справжнє залізне ліжко з сіткою, на якому молода жінка годувала кількамісячну дитину.

— Антоне Лукичу, це той невдалий лейтенант, якому німці мало не відбили печінок. Він прийшов разом з нами.

— Дуже добре зробили, товаришу. Ваша родина вже виїхала?

— Виїхала.

— Це теж добре. Ну, що ж, про умови лісового життя я вам розповідати не буду, побачити самі, а ваша біографія мені вже відома від цього шибай-голови.

Командир любовно глянув на Сергія.

— До речі, він вам ще не встиг розповісти, як сюди потрапив? Та, мабуть, і не розповість, бо він скромний.

— А ти, Лукичу, помовчав би...

— Перед ким? Перед твоїм близьким приятелем? Слухайте, Роздольський, ця непогамовна душа притягла до лісу чотирьох урятованих від смерти в'язнів і давай репетувати: — Парти-за-ни! Йдіть сю-ди-и! А замість партизанів вийшла німецька розвідка, як водиться, з автоматами. — Гальт! — кричать. — Документи! А він,.

Командир хитнув головою й посміхнувся.

— Я, — відповідає, — полідай з містечка.

Поможіть мені відвести в комендатуру затриманих мною людей...

Підійшов до німців із своїм загonom, закурив з ними, почав по-їхньому балакати, вони й вуха розвісили. Та раптом одного по кумполу прикладом — трах, другого — трісь, а третій сам руки догори підняв. Так усіх трьох і привів до нашого табору.

— Утрапив? — поцікавився Юрій.

— Ні, — показав наш розвідчик. До нас утрапити не легко.

Несподівано Юрій став червоним партизаном. Власне, це не була постійно діюча, або, по військовому, оперативна частина. Наскок на містечко мав характер випадковий, просто використали сприятливу ситуацію, довідавшись, що ворог не має сил для опору. Трохи піджилися харчем. Десяток підвід з борошном, маслом і цукром — непоганий трофей для лісової голоти.

Разом загін нараховував до трьохсот осіб. Переважну частину складали полонені, що втекли з яру, був десяток жидів, були й місцеві, яким німці залили окропу за шкіру. Що ж робили ці люди? Перше, переховувались. Друге, полювали за дрібною дичиною у вигляді окремих вантажних машин, поліцаїв тощо. Чекали розпоряджень від Ковпака, який підбирав розкидані по всьому Поліссю групи й задумував велику акцію.

Сергій по секрету розповів другові, що командир — невдаха, гнаний свого часу інтелігент, заробляв політичний капітал. Відчуваючи абсолютне довір'я до Сергія, він сказав йому:

— Посидимо в землянках, зате по війні, може вмеремо своєю смертю... Щось же робили й ми. А тим, хто не в війську, буде сутужно...

Ну, звичайно, він має рацію, і не можна з нього сміятись. Кому довелось розмовляти з органами безпеки на тему про ворогів народу, або навіть про політичну пасивність, той постарається, щоб подібної розмови з ним не поновляли.

— Сергію! — майже з розпачем вигукнув Юрій. — Невже нам не вдасться...

— Скинути зі спини їздців? Ні, друже. Це буде колись, може, в наступну війну.

— Тоді, як ми вже станемо дідами?

— Невідомо. Події тепер ідуть прискореним темпом.

— Я чекати не буду! — прошепотів Юрій.

— Ну, й прогориш. Голубе, зрозумій ти, що наша маса інертна, що вона ще не виплакалась. А виплачеться, тоді почне трошити...

Кілька днів Юрія вводили в курс лісового життя. Він вивчився бездоганно заплутувати сліди на снігу, кричати гайвороном, за хвилину опинятись на дереві. Він ніс вахту коло табору (в глибину лісу посиляли більш досвідчених), рубав дрова, читав за обов'язком, пропагандивну літературу.

Найбільше подобались Юрієві ті вечори, коли й він і Сергій були вільні від усяких справ. Тепла землянка здавалась їм рідною хатою. Вони увільняли Клару від кухні й порались коло печі самі, пустуючи, наче малі діти. Сергій одягав паперовий ковпак, а Юрій фартух, і це скоріше була вистава, аніж готування їжі. На-

віль завжди серйозна Клара не могла втриматись від усмішки.

Юрій спостерігав відносини Сергія з дівчиною і не вмів їх визначити. Що це було? Кохання? Ні. В усякому разі не те кохання, про яке ми знаємо. Клара дихала Сергієм. Вона вгадувала його думки, дбала за найменшу дрібничку, що його торкалась, блідла, коли він мусів іти на далеку вахту. А він гладив її розкішне волосся, цілував, як дитину, в чоло, жартома брав на руки й починав гойдати, співаючи коліскової пісні. Так, це була менша сестра, в якій нікого не лишилось на світі, крім людини чужої нації...

Юрій на самоті переказав останні слова Клариною батька. Сергій споважнів.

— Царство небесне йому, бідоласі, — сказав він. — Хай спить спокійно, я його дитини не скривджу.

Після вечері Сергій любив мріяти вголос.

— Кінчиться війна, Кларуся візьме книжку, будуть разом з Тонею бігати в інститут, а ми з тобою, Юро, за креслюнки, га? Скільки в мене народилося за цей час цікавих проєктів, тільки оформляти...

Юрій мовчав.

— Невже тебе не цікавлять конструкції? Адже ти майже інженер, рік усього лишився. Га, Юро?

— Я не про те думаю, Сергію. Ти знаєш...

— Не думай. Візьму тебе за свого помічника, і будемо всі разом у столиці, в золотоверхому. Правда, Кларусю?

— Де хочеш, — відповідала дівчина. — Лиш би тобі було добре.

І — погляд, де сама ніжність і беззастережна відданість.

”Вона його кохає, — думав Юрій, — кохає більш, ніж сестра. Та мені до цього нема діла“.

НА ЗАХІД

Нарешті skutий морозом, південний вітер розпростер крила й помчав полями і лісами, доки не вдарився лобом об гору, що стрімко спускалася до ріки, за містечком. Разом з вітром долетіли спочатку глухі, а потім усе чутніші й частіші вибухи гармат. Що це? Адже фронт був далеко, і ось він уже присунувся до Полісся? Справа швидко виявилась. Советське командування надумало зайти в запілля німцям і послало одну бригаду, як авангард. Слідом за цією бригадою мусіло йти ще кілька із збройним підкріпленням, з провіантом, словом, ціле проривне військо. Але, як то часто бувало в советсько-командній нерозберисі, підкріплення послати забули, чи роздумали, і дивізія опинилася в німецьких кліщах. Природно, що від неї лишилися самі трупи, а незначна частина полонених страшно лаяла своїх вищих командирів, називаючи їх паразитами й христопродавцями.

Німці на цей епізод не звернули особливої уваги, тільки наказали селянам не прибирати трупів. Мовляв, хай застаються на пострах іншим проривникам. І лежали з місяць сотні мерців, усі в білих, захисних халатах, на талому березневному снігу, і лячно було їздцям і коням проїздити тією стороною.

Німці ще заспокоювали себе, а проте, населення бачило, що їхня пісня доспіваєється. Чомусь вони дуже пом'якшали, почали говорити про те, що українці належать до арійської раси і можуть мати свою державу, коли допомагатимуть армії — визвольниці.

Одного разу Княжевич покликав Річицького й сказав:

— Андрію Івановичу, напишіть щось про дружбу українського народу з німецьким народом...

— Про яку дружбу?

— Ну... не мені вам підказувати. Ви людина розумна.

— Але я не розумію.

— Справді? Пан комендант просив вас через мене приділити увагу національному питанню, не відриваючи його від інтересів Великонімеччини...

Річицький посміхнувся.

— Пане бургомістре, ви краще скажіть, тільки одверто: чи скоро ми з вами будемо звідси драпати?

— Драпати? Про це не може бути й мови. Підходять свіжі німецькі війська, фронт вирівнюється, на Україну червоних не пустять,

Не пустять? А чому пустили на захід п'ять тисяч ковпаківців?

— Ковпаківців?

— Ну, звичайно, хіба ви не чули? Недавно, серед білого дня, при повному озброєнні подалися сталінські приятелі полями і лісами слідом за сонцем. А німці дивилися й не зробили жодного пострілу.

— Не знаю, — сказав Княжевич, — думаю, що це плітки. Але коли б було щось небезпечне, я вас зараз же сповіщу.

Тривога все більше наповнювала людські серця. Появились "тимчасово евакуовані" бургомістри українських міст, якісь бродячі німецькі „пропагандабтайлунги”, а то й ціла вели-

чезна валка цивільних утікачів заночувала над рікою.

Річицький з усіх сил старався відправити Лесю з сестрою на захід, та нічого не виходило. Виїзд був рішуче заборонений.

— Не хвилюйся, любий, — казала Леся, — що судилося, те й буде, ми не в силах перемогти обставин.

І дивлячись в очі Річицькому, продовжувала:

— В разі я тебе загублю, мені життя непотрібне.

— Ну, от, — дивувався Річицький, намагаючись жартувати, — у 22 роки?

— Так, у 22 роки. Знаєш, деякі особи підсумовують свій шлях майже на його початку. Поза тобою у мене майбутнього нема.

— Мое золото, я тебе ніколи не залишу, **чуєш**, ніколи! І в нас ще буде майбутнє — отака чорноока, гарна й розумна дитинка, як ти. А може, й дві... Чим більше тим краще.

— Дай Боже, — відповідала Леся, — дай Боже, щоб моя молодість була для тебе втіхою. І я знаю, що ти не пошкодуєш.

Містечко дедалі робилося справжнім „проїзним двором“. Усе нові групи біженців їхали через нього. На устах у них було два слова: фронт наближається. Але боялися вони не фронту, не вояків у сірих шинелях, навіть не смерті, їм ввижались криваві руки НКВД, кабінет із обкоркованими дверима і уста слідчого з ехидним запитанням:

— Значить, ви лишилися на окупованій території?

Іншої вини, може, й не було, але досить

цієї Біженці знають, що в місті Н. повісили трьох молоденьких дівчат за те, що вони танцювали з німцями. Біженцям відомо, що випікли очі 13-ти річному хлопцеві, який був у орсткоменданта гінцем. Біженці чули, як кинули в огонь недавно народжену дитину перекладачки. А тому — далі. Далі за всяку ціну, хоч і босим, хоч і роздягнутим. „Родіна” простить? О, ні, вона не простить ніколи, навіть мертвим. Вона викинула з кремлівської стіни урну з прахом командарма Сергія Каменева, бо командарм, як виявилось, при житті думав проти Сталіна. Вона тихенько, наче з вини необережного шофера, зруйнувала пам'ятник Василеві Блакитному — поетові й фундаторові української комуністичної преси, бо Блакитний підтримував орієнтацію: геть від Москви! Вона знищила мільйони портретів різних „вождів” і „соратників”, які так чи інак проштрафились перед „генеральною лінією”. На захід, на захід! Що буде, як буде — байдуже. Смерть ішла по п'ятах, підганяла, радила не обертатись назад. “А то з'їм!”

На возах евакуованих цілком зайві в дорозі, очевидно, похапцем узяті речі: ночви, ступи, решета. Все це десь буде викинуте без жалю, але покищо їде...

Прокинувшись о п'ятій ранку, Річицький випадково глянув у вікно й побачив навантажену до країв півторатонну машину. З кабіни визирали голови Княжевича й його дружини. Господар містечка залишав його, „яко тать внощі”, нікого не попередивши, не подбавши, щоб мали змогу виїхати й інші діячі місцево-німецького блоку. Річицькому кинулась кров у

обличчя. Він нашвидку одягнувся й побіг до коменданта просити коня.

— А хіба вам нічого не говорили? Про евакуацію було оголошено через бургомістра ще позавчора.

Коня з возом, проте, дали, і Річицький поїхав до Лесі, яку він днів п'ять, за перевантаженням справами, не бачив.

Лесина мати заперечливо похитала головою.

— Вона нікуди не може їхати, навіть і не думайте.

— Чому?

— Позавчора їй вирізали апендицит. Був наглий приступ. Апендицит виявився гнойним, себ-то, таким, що потрібне було безвідкладне втручання хірургії. Зрозуміло вам?

Мати ставилась до Річицького досить неприязно. Він не відповідав їй практичним розрахункам, а крім того, був старий...

— Я хочу бачити Лесю!

— Нема чого бачити. Вона майже в неприютному стані . Прийдіть за три дні.

Річицький образився, щось пробурмотів і рішуче попрямував до Лесиної кімнати.

Жодного „неприятного стану”, проте не було. Дівчина лежала на ліжку, закутана аж до плечей ковдрою, дивилася ясними очима, дуже зраділа відвідинам свого колишнього шефа.

— Андрійчику! Любий! Чим ти мене порадуєш?

— Я приїхав по тебе, Лесю. Нарешті загорілась земля. Німці тікають, а “батько округи” вже втік. Що ж робити моя дівчинко?

Леся взяла руку Річицького, погладила її й сказала:

— Ти бачиш, Андрійчику, що я їхати не можу. В мене ще відкрита рана. Але присягаюсь тобі, як одужаю, себ-то, відчую, що можу рухатись, не сидітиму в містечку й одного дня. А ти їдь, їдь, любий! Большевики, в першу чергу, розправлятимуться з тими, хто агітував проти них. Це — беззаперечна істина. Я знаю адресу твоєї рідні й туди приїду. Можливо, сама, бож мама категорично відмовила, щоб я взяла із собою Наталку. Прикро, тяжко, та що поробиш? Мати має перше слово в таких справах. Прощай, любий! Пам'ятай, що ти мій єдиний чоловік, що тебе я ніколи не зраджу.

Що було робити Річицькому? Адже фронт присунувся вже за 25 кілометрів. Почалась паника. Все кудись бігло. Все старалось уникнути наглої смерті.

— Лесю, ти приїдеш?

— Приїду, любий. Присягаюсь тобі всемогутнім Богом. Звичайно, якщо не вб'ють у до-розі.

Річицький довго цілував миле обличчя, темні, наче порохом припалі, очі.

— Андрію!

— Що?

— Я скажу тобі на прощання ще одну річ. Не можу не сказати.. В мені ворушиться... наше спільне життя. Як же я можу покинути тебе? Чекай. Чекай, мій любий! Я вірю, що все буде добре, що ми з тобою розлучаємось лише тимчасово й незабаром зустрінемося знову.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РЕЙД

На таємній нараді в командира партизанського загону, де були присутні лише довірені люди, в тому числі Мазуркевич і Юрій, було вирішено: просуватись на захід. Бож вичікувати, коли прийде регулярна советська армія — небезпечно. Зразу питають: Заспокоїлись? Чекали ложки до обіду? А чому не переслідували німців?

, Отже, мобілізувавши навколишнє кінське тягло, в кількості понад сто підвід, вирушила лісова братія в невідоме. Їхали тільки вночі, а вдень переховувались у лісі. На щастя, ліс був ще зелений, стояв теплий вересень, і партизани почували себе в тому лісі, як у Бога за пазухою. На третю добу вони знов, табором, розташувались у гущавині сосняка, недалеко від річки. Юрій почав щось пригадувати... Таж на цьому закруті він колись ловив рибу... А той березовий горбок щедро постачав його підпеньками... А ось та хата...

Юрій побіг до командира.

— Дозволь мені цього дня не бути в таборі.

— Ага! Якась романтична історія? Помагай, Боже, як кажуть. Тільки дивись, Юро. Точно о 7-ій вечора ми вирушаємо. Спізнишся — можеш сердитись сам на себе.

Юрій поспішав у напрямку хати. Ще ледь сіріло, й господиня, очевидно, була в ліжку.

— Настю!

— Хто там?

— Це я, Юрій.

Наступної хвилини двері в хату рвучко розчинилися й їх затулила довга сорочка.

— Юро, ти повернувся! Ти не забув мене?

Вона була прекрасна, та Настя. Кучеряве волосся, розсипане по плечах, пахло лісовою свіжістю. Білі руки, як лебедині крила, охопили шию Юрія. А в очах... Так могли дивитись лише очі, що покохали вперше.

Юрієві дивно: як він не помічав тоді цю справжню красу? Таж коли одягнути її в міське убрання, хай стануть на бік усі спокусливі дівчата...

— Ходи, Юро, засни, ще ж дуже рано.

Юрій ліг на чисте ліжко, яке наче зберегло Настине тепло. В цій западині подушки кілька хвилин тому відпочивала її голова, ця ковдра вкривала її гнучке тіло. В Юрія важким молотом загупало серце...

Але Настя була тактовною. Вона пам'ятала ті братньо-сестринські відносини й не хотіла, як кажуть, "нав'язуватись своїм добром".

Настуню, я тебе чекаю!

Тоді плигнула, як гумовий м'яч, пригорнулася міцно й жагуче, спитала:

— Невже й ти мене трошки любиш?

А за пару годин вона вже клопоталася коло печі.

— Лежи, Юрочко лежи! Зараз я зварю твій улюблений борщ із грибами, а ще картопляники.

І тут у Юрія спалахнув неспокій. Невже востаннє? Невже він ніколи більш не побачить цієї милої, всім серцем відданої йому жінки? Він запитав:

— Настуню, чи ти дуже тримаєшся за своє лісове господарство?

— Я? Тримаюсь? А що мене тут чекає?

— І ти пішла б у невідоме?

— Піду, Юро! Я не знала родинного щастя, не любила свого чоловіка, я люблю тебе...

— А як же хата?

— Хай вона пропаде. Я з тієї хати не матиму нічого, бо мене тут не залишать, прийде новий лісник.

— Настуню, я помилився. Я думав, що слово є слово, а виявилось, що того слова нема. Отже, я вільний. І чи погодишся ти бути коло мене? Чи погодишся їхати з партизанами, може, й на смерть?

Настя лише посміхнулася і почала готуватись у дорогу.

Десь коло шостої години повернувся Юрій до партизанського загону й сказав командирові:

— Ти бачиш, Лукичу, що я не спізнився. Але ж прийми до свого обозу й мою жінку. А це її посаг: кінь, коза й десяток курей...

Командир засміявся.

— Ну, це ти Юро, як у шаховій грі. Раз, раз і — в дамках...

— Лукичу, я не встиг тобі розповісти епопею мого життя. Тут справа не сьогоднішня, а досить давня... Колись поінформую.

— —

Якраз цієї ночі довелось партизанам пробиватись крізь німецьку заставу. Лишилось невідомим, що берегли німці в цьому глухому кутку, чому вони вирішили прийняти бій, а не відступили, як уже бувало, на бік.

Раптім у темряві застрекотів німецький кулемет. Партизани кинулись урозтіч, спочатку розгубились, але за кілька хвилин відповіли таким дружним вогнем, що кулемет змовк. Згодом розвідка донесла: німці збираються тікати. Є їх, приблизно, з півсотні людей, можливо, якась група, що відбилась від своєї частини.

Тоді командир вирішив: не дати втекти! Швидко зорганізували “кулак” і майже безшумно ринули в темяяву. Юрій ішов поруч із Мазуркевичем, жодних розмов, звичайно, між ними не було, бо й які ж можуть бути в такі хвилини розмови?

Далі почалось пекло. Стиснуті з усіх боків німці, вирішили дорого продати своє життя. Сільська околиця стугоніла від розривів гранат, зойки поранених збільшували жах, що чорним драконом літав понад землею.

Юрія й Мазуркевича розкидало в різні сторони. Кожен діяв одноосібно, пильно вишукуючи сірі мундури, нещадно розправляючись із їх власниками.

Нарешті все заспокоїлось... Землю було вкрито німецькими й партизанськими трупами, санітари вишукували серед них поранених. Уже почали зносити на вози воєнні трофеї.

— А де ж Юрій? — спитав командир.

Ніхто Юрія в останні хвилини не бачив. Кинулись шукати. Освічували електричними ліхтариками кожного трупа, кожен кущ, і нарешті знайшли. Юрій лежав у канаві, під двома мертвими німцями, на грудях його була страшна ножова рана, але він ще дихав.

Коли принесли Юрія до його воза, Настя

зойкнула й заголосила, та командир трохи, може, й брутально, обірвав те голосіння.

— Слухайте, жінко, нема чого кричати, він ще не вмер. Ну, звичайно, далі вже вам їхати не доведеться. Лишиться у цьому селі, ми подбаємо, щоб десь вас примістити. А чоловік ваш герой. Бач, поклав двох, тільки, мабуть, в останню хвилину проклятий німак дістав ножем. Нічого, одужає!

Якийсь сільський господар без суперечок прийняв раненого й його жінку. Партизанський загін рушив далі.

ЕВАКУАЦІЯ

Містечко метушилося, як розворушений комашник. Уже виїхала в повному складі поліція, слідом за нею потяглися кінні й піші втікачі. Деякі казали: треба від'їхати хоч на тридцять кілометрів і пересидіти перші дні, а потім тихенько повернутись... Звичайно, це була велика наївність. Що то значить — пересидіти? Хіба советська влада буде лихою тільки на початку?

Річицький не мав бажання включатись у загальну валку й виїхав трохи пізніше в компанії ще двох родин-утікачів з їхніми возами. Спочатку було спокійно, але десь на двадцятому кілометрі, з боку віддаленого чагарника, почувлиси мінометні стріли. Набої падали близько, майже поруч, та в Річицького чомусь не було страху. Хай падають. Пізніше, вже вирвавшись із небезпечної зони, він усвідомив, яке лихо проминуло його. Власне, коли б убило відразу — нічого. Але ж бути покаліченим, здатись на милість переможців... О, ні то вже дорівнювало б апокаліптичним мукам. Тільки не те... Тільки не обкорковані двері й ехидні запити слідчого... Хто придумав ту інквізиторський інституцію? Та ж перший "вождь", хваленый і канонізований, як святий, Ленін. Це він запросив на пост голови че-ка садиста Держинського, він дав йому право нищити мозок і серце народу. Ленін, попередник людоджерного Сталіна, відзначався хіба тим, що був сином інспектора Народних шкіл, а не грузинського шевця.

Річицький доїхав до першого залізнично-

го пункту, подарував коня за пару перебутих ночей у якогось колгоспника, й пішов із легкою, похідною торбинкою, на станцію. Потяги рухались майже нормально, з перервами на одну-півтори години. Німці не губили даром часу й старались якомога більше видерти з “окупованих областей”. Ось якийсь черговий господарський ешалон. Річицький підійшов до начальника й сказав:

— Якщо маєте серце, візьміть мене з собою. Я мушу тікати, бо мене жде большевицька шибениця...

Німець виявився інтелігентною людиною, лише попросив показати документи, й одразу ж запропонував:

— Сідайте в цей вагон. Там, між іншим, великий запас хліба, з голоду не загинете. А коли хтось питає, чому ви тут, скажіть, що я вам дозволив.

Ешалон рушив. Одна за одною проносилися станції. Вже кінчилась Україна й почалась Білорусія. Якись дивні назви станцій, ніколи не чути... Річицький зауважив на станційному фасаді напис “Птичь” і замислився. Що таке „Птичь”? Птиця? Він зовсім не знав білоруської мови, хоч і розумів її, бо то ж один слов'янський корінь.

Раптом поїзд здригнувся й наче злетів у повітря. Вагон, де одним-єдиним пасажиром був Річицький, хитнувся кілька разів, наче роздумував: падати йому, чи не падати. Потім завмер. А вслід за цим застрекотіли кулемети з лісу, їм відповідали кулемети з вагонів, усі наявні в поїзді німці повискакували на залізничне полотно й почали відстрілюватись. Стріляни-

на точилася, може, хвилин п'ятнадцять, а потім виявилось, що на рейки було покладено міну, паротяг і два вагони пішли під ускіс, а решта стояли безпорадні не в силі рухатись ani вперед, ні назад. Нарешті прислали з попередньої станції тягача, він захопив усілілі вагони й відвіз їх назад.

Річицького ніхто не тривожив. Одного разу зайшов начальник ешалона, розповів, що партизани піднесли "легкий сюрприз" і порадив не хвилюватись. Так і доїхав той німецький ешалон до міста Рівного, в безпечну зону. А в Рівному... Нікого там не захопив Річицький. Його рідня, до якої колись спрямував дружину, вся загинула під бомбами, лишився тільки зруйнований будинок. Що ж робити? Де прихилити голову? Добре, що існував у місті якийсь провізоричний "допомоговий комітет". Він улаштував Річицького в гуртожиток для біженців зі Сходу, дав харчові картки, потішив морально...

Але це все було "не те". Чи не поспішив я з утечею? — думав Річицький. Чи не належало мені зачекати до останнього? Адже лишилося ще досить знайомих: помічник бургомистра, начальник міського постачання, завідувач транспортного відділу. А крім того й над усе — Леся... Ах, Боже мій, який же він боягуз! Як міг він кинути напризволяще дівчину, без якої йому життя не життя. Чи приїде вона? Обіцяла. Та хіба можуть бути здійснені тепер якісь обіцянки? Адже все залежить від випадку й... особистого щастя. Коли б можна було сісти знов на поїзд і повернутись у поліське містечко... Та це, очевидно, вже зовсім неможливе. Хто його

повезе назад? Чим він це пояснить? Та й не пустять його у прифронтову смугу.

Річицький ходив по місті, як неприкаяний, і думав, думав... Хібащо сподіватись чуда. Боже, пошли мені те чудо! Пошли! Людський вік такий короткий і такий непевний. Та ще в цей час. Що таке людина? — Піщинка, загублена серед пустелі... Нікому вона не потрібна й нікому не дорога, крім близьких одиниць.

А зі Сходу день-у-день котилися все нові валки. Одні затримувались, інші проминали місто, шукаючи пристановища на вигонах, як колишні цигани. Німці не звертали на них уваги, хіба-що треба було якомусь господарському "фюрерові" коня. Тоді розмова була короткою: Геть! Скидай речі з воза! Речі, проте розміщалися, порядком взаємодопомоги, на чужих возах, і пограбовані, трохи посумувавши, продовжували пішки свою мандрівку в невідоме.. "Великий ісход"! Сотні тисяч відмовились від усіх домашніх вигід, від батьківщини, що стала мачухою, розгубили родини. В ім'я чого? В ім'я жадоби жити, не бачити того "люциперового війська" з малиновими, чи зеленими петлицями, яке поверталось творити суд і розправу... Це й було, власне, перше щире голосування, всенародний плебісцит проти „робіничо-селянської влади”.

ПОВЕРНЕННЯ МИНУЛОГО

Німці вийшли з містечка раптово, хоч напередодні поводили себе спокійно й запевняли, що відступати не збираються.

Комендант, недавно призначений, молодий ще офіцер, обіцяв Лесі взяти її з собою, навіть заїхати автотом. Леся приготувала валізку з різними своїми речами й чекала. Чекала напружено, як наймилішого гостя, як лицаря-визвольника, раз-у-раз підходячи до вікна, зусиллям волі тамуючи шалене биття серця, з надією прислухаючись до віддалених автогудків. Слово офіцера, — думала Леся, — на вітер не кидается, можливо, за нею прийдуть уночі... З тим і лягла, не стелячи ліжка й не роздягаючись, отак, трохи подрімати, заспокоїтись після цілоденного хвилювання.

А ранком, ледь почало розвиднятись, Леся почула в хаті знайомий голос:

— А-ну, вставайте, господар прибув...

Боже, це ж вітчим!

Любка Миронівна зойкнула й обхопила руками шию чоловіка. Леся, обсмикнувши й пригладивши зім'яту суконку, вибігла з своєї кімнати.

— Не чекали? — питав Шеремет. — Мабуть, гадали, що й на світі нема?

Лесі і радісно й лячно. Вітчим завжди ставився до неї, як батько, допомагав, чим міг, давав практичні життєві поради.

— Степане Максимовичу, ви повернулися... зовсім? — спитала Леся після привітання.

— А ти як думала, кізонько? Чи вам ще не набридли Фріци?

Наталка горнулася до батька, а Любка Миронівна кинулася готувати сніданок. Руки її були нервові, пальці дрижали. „Ще не знає — крутилась у голові думка — але ж, напевне, взнає. Боже, що робити?”

Шеремет, справді, нічого не знав. Він був радий знов опинитись серед родини, сидіти в теплій хаті, а не в похідному шатрі, їсти смачний суп, що зварила жінка.

— Стьопо, в тебе якась чудна форма, зелені петлички й погони такі гарні..

— Так, форма... В цій формі приходять трохи пізніше, та я попросив своє начальство, щоб відпустило до родини, тим більше, що доведеться мені тут наводити порядок...

— Який порядок?

— Громадський..

— Стьопо, ти якось загадково говориш!

Шеремет був у доброму настрої й призначився:

— Не хотілось мені, ой, як не хотілося, братись за цю роботу. Скільки отаких, як я, вистріляли... свої солдати ззаду... Та я нікого не ображав, власне, був звичайним солдатом, а не начальником, тому і вцілів..

Леся вже зрозуміла. Вітчим працював у тих органах, що були пострахом всього населення.

— Проте, якось буде, — сказав Шеремет, — а тепер, мої дорогі, я трохи посплю, бо троє суток майже не довелося спати.

—

Минав тиждень. У містечку з'явилася цивільна влада. Шеремет приходив лише ночувати.

Одного разу, ранком, він покликав Лесю набік і пошепки сказав:

— Я не хочу викликати тебе офіційно. Отже, зайди сьогодні о десятій годині в приміщення бувшої німецької комендантури. Знаєш?

— Знаю...

— Зайди, поговоримо без свідків. Може, воно й не так було, але ж кажуть...

Леся не впізнала свого вітчима. Це була зовсім інша, сувора й замкнена людина, це був слідчий.

— Так, Лесю... Треба нам в'яяснити деякі питання... Скажи, в яких відносинах була ти з... тою паскудою, з німецьким пропагандистом Річицьким? У близьких?

— Так, Степане Максимовичу. Але він зовсім не паскуда й не такий уже пропагандист. Навпаки, я вам можу розповісти...

— Про три метри землі? І це знаю. Та факт лишається фактом. На протязі майже двох років Річицький був редактором окупантської газети. А як же в тебе з Юрієм?

— З Юрієм ми розійшлись.

— Чому?

Леся мовчала. Признаватись у всьому? Ні, це надто тяжко.

Тоді Шеремет підказав:

— Дочка бавилася з німецькими хлопцями, а мама також, тільки з своїми. Мені все відомо, Лесю, все! І не плач, будь ласка, я тебе бити не буду й не заарештую, хоч і треба б було... Скажи одверто: ти любиш того... Річицького?

— Люблю, Степане Максимовичу. Він мій чоловік і... батько моєї майбутньої дитини.

— Он як! А де ж він подівся? Втік?

— Виїхав на захід.
— Ну, щастя його. А Юрій теж виїхав?
— Мабуть, ні. Я чула, що він пішов до червоних партизанів.

— Ось бачиш, Лесю. Чесна людина свою дорогу знайшла, а нечесна... Проте, не будем ворушити минулого. Я його постараюсь забути. А ти... подякуй долі, що потрапила на допит до вітчима. Ти бачиш, я й протокола не пишу. Тільки одна умова: твоя дитина імени Річицького не матиме.

— Як?!

— А так. Ти запишеш її на прізвище Юрія Роздольського.

— Степане Максимовичу, для чого ви мучите мене?

— Мучу? Дурна ти дівчина! А ти хочеш, щоб твій син, чи дочка довіку носили пляму ворога народу? Ти хочеш зламати життя своєму нащадкові? Іди додому. Як тільки почнеться нормальне життя, сідай за книжки, кінчай науку. І пам'ятай: я тобі не ворог, бо виростив тебе. А з мамою, коли б не Наталка, я б без сумніву, розійшовся. Та не можу. Не маю права нівечити душу своїй дитині. Буду мовчати.

—
І знов почалась "перебудова життя". Виповнювали довгі анкети. Доводили правдами й неправдами, що нічого спільного з німецьким окупантом не мали. Стояли в чергах за картоплю й шматком хліба.

Деякі „коляборанти” поклалися на „якось буде”, ходили між людьми й навіть сміялися з тих, що повтікали. Та коли десь у близькому селі спіймали й повісили на містечковій площі

“масляного короля“ Данильченка, а серед білого дня, на вулиці, застрелили начальника транспортного відділу, сміятись перестали. Хто застрелив? Може, агент НКВД, а може, такий же бувший “коляборант”, щоб вислужитись перед рідною советською владою...

Фронт котився далі. Забрали всіх мужчин до 50-ти років, колишніх полонених, та й тих, що в армії не служили, й кинули на передову лінію — спокутувати свою тяжку провину перед батьківщиною.

Містечко очищалося від руїн і бруду виключно руками жінок. Не було чути ані пісень, ані веселих розмов, жили мовчки, перешіптуючись із довіреними сусідами про новини, здебільше, сумні, які долітали “бездротовим телеграфом”, з уст до уст. Тимчасово піднята залізна заслона знов щільно опустилася на всіх відвойованих советських теренах.

ЗУСТРІЧ ІЗ СВОЇМИ

Юрій поступово одужував. У тому селі, де залишили його з Настею партизани, жив на спокої старенький “фершал“, який зберіг свою домашню аптечку й нелегально лікував людей. Тож він вигоїв і Юрієву страшну рану. Але, все ж таки, найбільш прислужилася до виздоровлення хлопця Настя. Вона зовсім забувала про себе, дні й ночі сиділа біля хворого, вгадувала всі його бажання.

— Мое золото, — казав Юрій. — ти вдруге повертаєш мене до життя. Що б я робив без тебе? Та й змарніла ж ти..

Настя гладила його голову й відповідала:

— Нічого, Юрочко. Змарніння не є недугою. А ти в мене, як дитина тепер, і мені радісно, що небезпека минула. Ой, як я за тебе боялась!

За місяць до глухого села дійшли тривожні чутки: фронт уже десь за п'ятдесят кілометрів. Ось-ось появляться перші червоні частини...

Юрій захвилювався.

— Їдьмо, Настуню, їдьмо! Хто ж повірить, що мене поранили німці? Скажуть: дезертир, зрадник батьківщини. І зразу ж кинуть у м'ясорубку. Не можна тут нам лишатись!

І вже наступного ранку поїхали далі. Юрій лежав на м'якому сідні, а Настя правила конем. Добре, що харчових запасів було досить, і не доводилось жебратись дорогою.

— Власне, куди ми прямуємо? — міркував уголос Юрій. — Втікаємо від долі? А чи втечемо? Як мені набридло, Настуню, оце кочове життя. Хотів би я опинитися в такому місці, де

ніхто б нас не чіпав. Отак би жили з тобою тихо й дружно, пам'ятаєш, як тоді, на хуторі? Я даремно пішов від тебе. Коли б знав... А проте, рано, чи пізно довелось би мандрувати. Не щастить мені. Потрапив до полону — це вже гріх. Відбився від партизанів — гріх другий. Де їх шукати тепер? Ого! Наші ліси великі. Тут уже скоро почнеться західня Україна. Що нас там жде?

Десь на п'ятий день дороги, коли Настя з Юрієм зупинилися для нічлігу в якомусь невеличкому селі, їх попередили:

— В нас небезпечно, добрі люди, навколо повно партизанів...

— Яких?

— А хто їх розбере? Хіба вони признаються? Кажуть: боремося за Україну...

Вночі раптом загупало в хатні двері й басовитий грізний голос наказав:

— Відчиняй, господарю!

Господар, літній, підтоптаний, ще й кульгавий чоловічок, побіг у сіни. Кілька пар ніг затупотіли на ганку, а потім у хаті з'явилося четверо озброєних людей.

— Засвіти лампу! Добре... Хто тут живе?

— Я з жінкою й дочкою.

— А це хто?

— Це подорожні. Сьогодні заїхали...

— Документи!

— Нема в мене документів, — сказав Юрій.

— Як це нема? Хіба ти з неба звалився?

Чи, може, втікаєш разом із німцями?

Юрій посміхнувся.

— Так ти ще й смієшся, заразо?

Той, що допитував, розмахнувся й ударив Юрія по лиці.

— Не бийте його! — зойкнула Настя. — Він був тяжко поранений німцями, ледве вижив.

— Поранений? Німцями? А чого ж мовчав? З якої ти частини?

Юрій вагався. Що це за люди? А як вони й проти німців і проти червоних? Та зрештою мовчанням не відбудеш. Юрій пригадав слова свого командира: "Коли б довелось тобі потрапити до незнайомих партизанів, скажи їм цей пароль і тобі повірять". Юрій сказав пароль.

— О! Так ти наш, браток! Ну, вибач, товаришу, вибач мені, дурному. Дай і мені раз по морді, нічого не скажу. їй-бо!

Юрій махнув рукою.

— То ти, мабуть, доганяєш свою частину? Не знаєш де вона? Чекай, чекай, а не той це загін, де командиром якийсь "Лукич"? Так? Ну, то ми покажемо тобі дорогу. Ми також ковпаківці, але в нас інше завдання й тому тебе з нами не кличемо. А це твоя дружина? Щасливий ти, брате, що разом із дружиною, а наші десь там, за лісами й річками. На тобі маленьку мапу, їхатимеш так і от так...

Настя переконала Юрія, що краще не ризикувати, петляючи небезпечними дорогами, а пересидіти десь у місті. Тим більше, що Юрій не зовсім одужав, який з нього вояк? По-правді сказати, й Юрієві не дуже хотілося знов прилучатись до советських партизанів. В ім'я чого? Раніш його намовив Мазуркевич, можливо, так було краще, а тепер? Заробляти собі так звану "реабілітацію"? А чи ж заробиш? Сталін сказав колись: "Мої солдати в полон не

здаються". А полону не викреслиш жодними спокутами. Сергієві ще, може, простять, зважаючи на його ордени, а в Юрія орденів нема, натомість, є вічна пляма з походженням. Ні, не повернеться Юрій до партизанів, досить з нього!

СИЛЬНА, ЯК СМЕРТЬ, ЛЮБОВ ..

А партизани рухалися все далі. Уже вони злились із основною силою Ковпака, раз-у-раз шарпали німецькі обози, нападали й на українських повстанців, хоч це було зовсім не вигідно для советських. Справа в тому, що після кожного такого нападу ковпаківці не дораховувались кількох десятків своїх вояків. Де вони дівались? Трупів не знаходили, отже... Ковпак щіпав свою козлину борідку, хмурился брови й замислювався. А врешті дав наказ: не чіпати оту голоту. Мовляв, ми не регулярна армія й не наше діло ганятись за повстанцями, тим більше, що й вони непогано б'ють німців...

Коли б „генерал” Ковпак міг передбачити, чим закінчиться його похід у Карпати, він би сидів тихо в волинських лісах, потроху скубувши німців, як це робили інші невеликі советсько-партизанські групи. Але Ковпак був звичайним лаври неперевершеного полководця, він зрештою чіпнув „лісову голоту”, яка не визнавала Сталіна за генія людства, і жорстоко проправ на цьому.

Темної, беззоряної ночі Сергій Мазуркевич на чолі невеличкої групи, вибирався в якийсь черговий небезпечний рейд. До відходу групи лишилося менш години, й тоді до Мазуркевича підійшла Клара. Очі її були наповнені слізьми, губи дрижали.

— Сергію, не йди!

— Як це “не йди”, дитинко? А хто ж піде за мене?

— Ну, захворій, чи що... Я передчуваю недобре, передчуваю... твою смерть.

— Ах, дитинко, дитинко! Не міг я тебе не взяти, бож там ще лишалися німецькі людоїди, але як добре було б тепер, коли б ти опинилась на вільних від німців теренах...

Клара заплакала.

— Добре? Значить... я тобі зовсім байдужа?

— Ні, не байдужа. Ти мені сестра...

— Сергію, ти підеш і не повернишся. Так знай же, що я кохаю тебе більш, ніж своє життя! І я піду разом із тобою. А проганятимеш, все одно побіжу слідом, як собачка, побіжу, щоб умерти поруч тебе, якщо не судилося мені іншого живого щастя...

Клара обхопила своїми ніжними руками шию Мазуркевича й притислась устами до його уст із такою силою, наче хотіла увібрати його в себе доостанку, до неймовірного втілення двох душ в одній...

Мазуркевич розгубився.

— Ти мене кохаєш, дитинко? Отакого ведмедя? А я й не догадувався.

Клара не відповідала, лише схлипувала на широких грудях.

І сталося чудо. В останню хвилину прийшов командир і сказав:

— Сергію, ти лишаєшся тут. Замість тебе піде Грицько.

— Чому?

— А тому. Є для тебе інше завдання...

Яке то було завдання — Клара ніколи не довідалась, але ж ні Грицько, ні інший якийсь вояк із десятка людей вирядженої групи, назад не прийшли. Всі вони загинули від замаскованого німецького кулемета.

* * *

Десь за тиждень у партизанському таборі відбулось весілля. Весільними батьками були командир і його молода жінка, друзьками — три “медичні сестри”, як їх називали. Клара також уже давно виконувала обов’язки сестри: під керівництвом лікаря перев’язувала ранених, доглядала хворих. Цю юну дівчину дуже всі любили, бож вона завжди була привітлива, чуйна й відважна.

Для такого рідкого випадку не пошкодували харчових запасів, а лікар дозволив узяти з недоторканих лікувальних резервів барилко спирту. Знайшлися й музики з гармошками, скрипками й гітарами. Пили, танцювали, веселились, перед тим, звичайно, виставивши з усіх боків стежі, маючи напоготові зброю.

В кінці гулянки командир видав за своїм підписом і за підписами ще двох свідків “шлюбний документ”, яким стверджувалося, що Сергій і Клара Мазуркевичі віднині — чоловік і жінка. Потім урочисто провели молодих до спеціально приготованого для них шатра й побажали доброї ночі.

ВІДРВАНИЙ ЛИСТОК

На початку грудня випав перший сніг. Потік біженців зі сходу припинився, мабуть, уже не було змоги прориватись через фронтову лінію. Річицький зустрів знайомих і ті розповіли йому, що в дорозі на захід веселого помічника начальника поліції, — Старовійта, забив другий помічник Кашеваров. За що? Власне, без причини. Забив, а сам подався в ліс, до червоних партизанів. Нема сумніву, що Кашеваров був советським агентом, очевидно, мав завдання вступити до поліції й вести облік усіх “коляборантів”. Річицький пригадав, що саме тоді, коли Кашеваров прийшов до бургомістра Княжевича просити призначення в поліцію, він уперше побачив ту людину. Присадкувата постать, суворі очі, якийсь хижий склад уст. Княжевич запитав:

— А що ви робили досі?

— Був директором школи.

— Вмієте поводитись із зброєю?

— Так. З усякою. Навіть із кулеметом...

Річицькому ніколи не бракувало спостережливості, й він сказав бургомістрові, коли Кашеваров вийшов:

— Цей тип може забити і вас і мене, і кого завгодно.

Княжевич розсміявся.

— Чому ви такий підозріливий, Андрію Івановичу? Треба ж нам врешті підходити до людини з довір'ям, а не по-енкаведівському...

От тобі й довір'я.

Німці метушились, як овечки в загороді. З усіх боків натискали червоні, лишалася ще

вузька смуга для відступу через польське “генерал-губернаторство”, а далі пряма дорога — додому. Вже не стало й колишньої пихи. Залицяються до українців, обіцяють підтримувати незалежницьку ідею... Пізно! Все це ”в свинячий голос”.

Річицький остаточно переконався, що з Лесею йому не зустрінеться і знову пішов на станцію, сподіваючись сісти в якийсь ешалон. Та цього разу не щастило. Ешалони були не господарчі, а військові, цивільним забороняли в них їхати. Нарешті, десь аж на п'ятий день, дозволили влізти у вагон з кіньми, і ось у такому доброму товаристві рушив мандрівник у невідоме.

До першої зупинки Річицького ніхто не тривожив. Коні, очевидно, були нагодовані й напоєні, і мирно похрапували, хитаючись на обидва боки, в такт рухові поїзда. Вони звикли до людей, і присутність Річицького не справила на них жодного враження. Коні перебували в одвічній своїй мовчазній задумі, скося поглядали в щілину дверей, де миготіли поля і переліски, худоба на випасах, господарчі й житлові будинки.

Тут ще не було видно руїн війни. Війна лишалася десь позаду, грізна й таємнича, вона причаїлась, як звір, мабуть, чекаючи слушного моменту, щоб ринути вперед із гуркотом і пожежами, з болем і смертями.

На зупинці до вагону з кіньми підійшов якийсь чудний літній уже німець. Голова його була обв'язана жіночою хусткою, а поперек хустки, як пожмаканий гриб сиділа сіра пілотка.

Німець привітався з Річицьким і запитав:

— Вас приставлено доглядати коней?

— Та ні, мені просто дозволено тут їхати.

— Ага, ну, то будете помагати мені. Добре? В мене тих коней ще три вагони, й мені не легко з ними впоратись.

Річицький погодився й одразу заприятелював із німцем. Звали його Гельмут, був родом з Баварії, мав жінку й двох заміжніх дочок.

— Набридла мені ця війна, камаде, ой як набридла! Правда, я ще на фронті не був, старий уже для цього, служу в господарській частині, але ж хіба це життя? Весь час у русі, на колесах, і не поспиш, і не поїси, як слід. А ви куди їдете? До Німеччини? Просто до Німеччини, без жодної адреси? Тікаєте, мабуть? Тепер багато тікає від большевиків. Хочете їсти? Беріть, беріть, я маю досить. Ось хліб, ось ковбаса. Ну, а після цього трохи вип'ємо, погріємось. Спати будемо там, де я, в моєму вагоні є залізна пічка й вугілля для неї.

Від Гельмута Річицький багато довідався про життя в тій таємничій Німеччині. Старий солдат одверто критикував гітлерівську авантюру, називаючи "фюрера" нецензурними іменами, пророкуючи йому безславний кінець.

Зрозумійте, камаде, кому була потрібна ця безглузда війна? Хто ж може завоювати таку величезну країну, як ваша? Це не Польща й не Голяндія. Простору йому, ідіотові, захотілось. Аякже! Тепер, мабуть, відберуть і те що мали.

Десь на п'ятий день дороги супутник Річицького сказав йому:

— Ось ми й приїхали додому. Раджу вам,

як чужинцеві, зразу ж піти до бюро праці й зголоситись там. Тоді вам дадуть приміщення й харчеві картки, та й поліція не буде прискипуватись. Бажаю всього доброго, колего!

СЕРЕД РОДИНИ

Обережно просуваючись удень тими дорогами, де був автовий і кінний рух, Юрій із Настею нарешті прибули в те місто, куди виїхала Юрієва родина. Чи тут вона? Чи жива? Адже тепер нічого певного немає. Юрієві колотилося серце, коли підїздив до будинку матеріної сестри. Власне, він того будинку ніколи не бачив, лише знав номер. Ні стоїть цілий, а он хтось порається на дворі, неначе сестра...

— Катрусю!

Невеличка зігнута постать рвучко випросталась і глянула через паркан.

— Юро!

З цим вигуком дівчина кинулася до хати, а за хвилину звідти вибігли мати й Сашко.

— Юрочко!

Сльози радости заважали балакати, розпитувати про щось. Нарешті заспокоїлись, і мати зауважила Настю, яка мовчки стояла біля воза.

— А це ж хто?

— Моя дружина, мамо.

— Дружина? А я думала — якесь дівчатко приблудилось до тебе в дорозі. Та й гарне ж!

Настя зашарілась.

— Мені вже двадцять шість років...

— Аж двадцять шість? Ой, яка старенька моя невісточка! Ну, ходіть, любі, ходіть, познайомлю вас із тіткою та її чоловіком. Вони не мають дітей, і тому їм ще дві особи не завдають, навпаки, радітимуть вам.

В родинних умовах, оточений загальною увагою, Юрій швидко міцнів. На грудях, як

„пам'ять”, лишилася червона близна, але біль вивітрився й зовсім не дошкуляв. І знову Юрія почали навідувати думки про боротьбу...

Навкруги клекотіло. Сміливці з УПА добиwali зайшлого звіря, а він стікаючи кров'ю, ще боронився й кусався, скільки міг. Емблема окупації — шибениця гоїдала все нових “злочинців”, власне, тих, що були заложниками й підозрілими.

Юрій зв'язався з підпільним гуртком. Радилися, обмірковували пляни майбутнього і... не бачили виходу. Адже справа тепер не в тих, що тікають, а в тих, що наступають. На захід суне мільйонове військо, привчене до послуху, взаємно контрольоване, проваджене досвідченими погоничами. Хто може сподіватись розкладу того війська? Кому не ясна оця ситуація? Правий був Мазуркевич, коли казав: ще не час, не прийшла пора, щоб скинути зі спини їздців...

Юрій, проте не був боягузом і, мабуть, якогось дня його не дорахувались би в родині, та тут втрутився найавторитетніший дорадник — мати. Вона проникла в глибоко приховані думки сина й наодинці відбула з ним тактовну розмову:

— Юро, з якого це часу ти перестав мені довіряти?

— Перестав? Що ти, мамо!

— Я знаю, сину, де ти буваєш, знаю все... І повір мені, що за інших обставин я сама б тебе поблагословила на дійство... А тепер це, вибач мені, донкіхотство, навіть безум. Кому ти допоможеш? Хто скористається з твоєї самопожертви? Крім того, в тебе дружина, здається,

вже в тяжі ну, і сподіваюсь, не чужі тобі, майже безпомічні, сестра і брат. Зрештою, поступай, як хочеш, як підкаже тобі твоя совість...

І совість підказала. Юрій не має права розпоряджатися собою, не може кинути напризволяще близьких йому людей.

А життя ставало все тривожніше. Виведена з ладу советська авіація, підтримана й скріплена американськими літаками, почала знову налетіти на окуповані українські міста й нещадно бомбила їх, зовсім не турбуючись новими руїнами й новими людськими жертвами.

І знов той же виносливий Настин кінь повіз уже п'ятеро людей, повіз, щоб ніколи більш не повернутись на рідне пасовисько, де бігав колись лошатком, де така смачна трава й ласкаве, ясне сонце над нею. Прощай, Україно! Прощай, рідний, незабутній краю!

ПРИВІТАННЯ З-ЗА ОКЕАНУ

Як “перекоти-поле“ в степу, прострибали і в безвість пішли роки. Десь у далекому минулому лишилися воєнні страхи й повоєнні тривоги, ”таборові республіки“ з їх специфічним устроєм, мрії про заокеанський добробут. П’ятнадцять змін календаря, п’ятнадцять відкладених набік підпор людського існування... І ось тоді, в невеличкому, але блискучому американському місті, біля своєї церкви, зустрілися земляки. Юрій довго дивився на статечну, вже старшу людину з сивою головою, щось пригадував... А потім підійшов і спитав:

— Скажіть, пане, чи ми з вами не зустрічались?

— Можливо. А де саме?

Юрій назвав поліське містечко, спільних знайомих...

— О, то ви близький мій земляк! Дуже, дуже радий вам. Зайдіть же після служби до мене, поговоримо.

— Але я не сам тут, а з цілою родиною.

— Тим краще. Місця в мене вистачить, бо живу один, як палець...

Тут же, при виході з церкви, Юрій познайомив Річицького:

— Це моя мама. Це дружина. А ось дочка й син. Є ще брат і сестра, та вони живуть не з нами. Сестра замужем, а брат молодий, відбуває військову службу.

Річицький жив заможньо. Мав власний будинок, чудові меблі. Все в нього сяяло чистою.

— І ви один у цьому домі? — здивувалась

Юрієва мати. Тоді у вас просто жіноча рука...
А женитись не хочете?

— Пізно мені женитись, пані, — відповів Річицький, — уже шостий десяток пішов. Та й як я можу це зробити, коли маю жінку?

Юрій нічого не знав про відносини Лесі з Річицьким і поцікавився:

— А хто вона? Може, я знаю?

— Ні, ви не знаєте — сказав Річицький, пригадавши “сповідь” Лесі. Вона не з нашого містечка...

— То написали б їй, — порадив Юрій.
— Адже тепер дозволено.

— Боюсь, — признався Річицький. Боюсь пошкодити.

— Нічого ви не пошкодите. Ось я... розшукував там свого батька й мені сповістили, що батько помер. Я знаю, де саме помер. У Сибірі. Та про це, звичайно, не згадали. Ще я маю листування з одним своїм другом. Може чули таке прізвище — Мазуркевич? Пам'ятаєте історію з урятуванням молоденької жидівської дівчини? Він пізніше з нею одружився, а тепер мають троє дітей, живуть у Києві. Та ось у мене якраз є його ще перший лист...

Юрій дістав із кишені списаний аркуш паперу й прочитав уголос:

„Дорогий друже! Я радий, що ти живий, здоровий. Догадуюсь, як до тебе потрапила моя адреса. Адже тепер приїжджає багато українців з-за кордону й через наше адресне бюро можна за п'ять хвилин довідатись, хто де мешкає.

Моїх батьків уже нема на світі, а сестра Тоня давно скінчила медичний інститут і пра-

цює лікарем. Чоловік її — науковець, геолог, дітей у них покищо нема.

Моя дружина Клара, яку ти, очевидно, пам'ятаєш так само працює лікарем. У нас двоє синів і дочка. Діти добрі, успішно вчаться. Я працював інженером на заводі, а тепер заступником директора цього ж заводу.

Між іншим, недавно зустрів я Лесю Вербенко, з якою ти мене колись, ще в своєму містечку, познайомив. Вона майже не змінилась, така ж гарна. В неї п'ятнадцятирічний син, а чоловік, казала, пропав без вісті. Заміж не вийшла...”

По зблідлому обличчю Річицького раптом поповзли сльози. Гості перезирнулися.

— Що з вами? — спитав Юрій.

— Нічого. Так, пригадалося... Ви ж знаєте, що Лєся зі мною працювала. А чи не міг би я вкласти маленьку записку до неї й передати через вашого зруга?

— Чому ні? З охотою перешлю. І знаю, що Сергій так само ту вашу записку не затримає й передасть за призначенням.

—
За якийсь час Річицький отримав, безпосередньо на свою адресу листа від Лєсі. Вона писала:

“Дорогий Андрію! Для мене став великим святом той день, коли я довідалась, що ти живеш. Хоч ми й не разом, але, повір мені, я ніколи про тебе не забувала. Мій вітчим, тепер уже покійний, настоював, щоб я нашого сина записала на ім'я Юрія. Чому — ти можеш догадатись. Та я виїхала з містечка, виїхала, як ти знаєш, досить далеко й там народила дитину.

Отже, наш син Євген має твоє прізвище, інакше й не могло бути. Він дуже схожий на тебе, навіть і характером. Учиться, мріє стати летуном. Я працюю в школі. Мама живе в мене, зовсім змінилася, жодного докору тепер від неї не почувеш. Наталка вийшла заміж і виїхала з чоловіком на Кавказ. Чоловік її військовий, у ранзі полковника. Мають дві дочки-близнючки.

Пиши мені, мій дорогий, тепер за це тут не карають. Наступного разу напише тобі й син. Твоя Леся.”

—

Два протилежні світи перегукнулися між собою. Розділені не лише океаном, а й іншим непереступним бар'єром серця, спалахнули потаємною надією. У житті Річицького знову з'явилась мета. Він працював тепер без нарікань на осоружну механічну працю, знаючи, що є для кого трудитись. Кожного місяця пливли на Україну тяжкі пакунки, хоч Леся й протестувала, просила не слати таких дорогих речей. “А для кого я все це берегтиму? — відповідав Річицький. — Ти знаєш, що моє життя вже на схилі. Одного хотів би я: побачити тебе й сина хоч перед смертю“...

Ніхто не знає шляхів майбутнього. Нікому не дано змоги зазирнути навіть за один день наперед. Хай же ніколи не вмирає надія. З нею легше йти поплутаними й небезпечними стежками життя.

З М І С Т

1. На волі
2. Гірка несподіванка
3. Причини і наслідки
4. Місцево-німецький блок
5. Людина мусить жити
6. На власній стежці
7. Шлюб по-ударному
8. Вечірка з розрахунком
9. Інженер
10. Будівництво серед руїн
11. Дорога за вітром
12. Сміливість і мрійництво
13. Горе
14. Спостереження й зустрічі
15. Зимово філософія
16. Багно в хаті
17. Помилки
18. Втеча з несподіваним фіналом
19. У лісі
20. На захід!
21. Партизанський рейд
22. Евакуація
23. Повернення минулого
24. Зустріч із своїми
25. Сильна, як смерть, любов...
26. Відірваний листок
27. Серед родини
28. Привітання з-за океану

ТВОРИ ЦЬОГО Ж АВТОРА

1. **Пахощі** — збірка оповідань
 2. **Поразка маршала** — збірка оповідань
 3. **Володар-страх** — драма
 4. **Будні советського журналіста** — нариси
 5. **Чарівна дружина** — збірка новель
 6. **Проти шерсти** — гуморески й сатири
 7. **Записки слідчого** — мемуари
-

ВИДАННЯ «НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ»

АНТІН ЧЕКМАНОВСЬКИЙ

«ВІКИ ПЛИВУТЬ НАД КИЄВОМ»

Нью-Йорк, 1964. Стор. 182. Ціна \$ 2.25.

КОСТЬ ТУРКАЛО

«ТОРТУРИ»

Нью-Йорк, 1963. Стор. 204. Ціна \$ 2.50.

ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО

«УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ З РОКІВ 1919-1920»

Нью-Йорк, 1963. Стор. 168. Ціна \$ 1.75.

«За Віру Православну Українську!»

ЗБІРНИК I.

Нью-Йорк, 1964. Сторінок 116. Ціна \$ 1.50.

ВАСИЛЬ БАРКА

«ВЕРШНИК НЕБА»

ЕСЕЇ

Нью-Йорк, 1965. Стор. 116. Ціна \$ 1.50.

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ

«2-й ВІДДІЛ БАМЛАГ'у ГПУ - НКВД»

Нью-Йорк, 1965. Стор. 86. Ціна \$ 1.00.